प्रकरणिन एवेति सर्वेषामौपदेशिकमेवाऽऽध्वर्यवम् । उपाकरणमन्त्रादयस्तु निरूढाद-तिदिष्टास्तथा प्रैषविशेषा अपि ऐन्द्रे सारस्वत्यां मैत्रावरुणप्रैषामावश्च शाखान्तरादेव । तथा शाखान्तरवशात्प्रैषविशेषनियमो बर्हिर्विधृतिप्रस्तरकार्ष्मर्यमयपरिधिनियमोऽपि वचनादेवेत्युक्तम् । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमे तन्त्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः प्रकृतयः । सोमे तन्त्रबहिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्राग्न एवेति । पञ्चापि पशवः प्रत्य-क्षधर्माणो हौत्रेण निरूढस्य विकृतय इतर आध्वर्यवेण वैशेषिकेण च हौत्रमतिदेशा-त्समानमेव प्राप्तमपि शाखान्तरादैन्द्रे सारस्वत्यां च मैत्रावरुणव्यापारप्रतिबन्धेनैव व्यवस्थापितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । जैमिनीयैस्तु पञ्चपशुप्रकृतित्वमाशङ्क्य दूषितं न्यायेन तत्त्वस्मच्छाखोपदेशसूचितन्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्यं दर्शितमतोऽस्मत्सूत्रेऽय-मेव प्रकारो ज्ञेयः ।

न्यायोपदेशयोः केचिद्विकल्पं ब्रुवते न तत् ।
युक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतितुल्यं कथं भवेत् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां चतुर्थे पशुप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यद्यपि राजसूये हि चातुर्मास्यानि पठ्यन्ते तेषां हि दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानीति नित्येष्वपि पाठ उपलभ्यते स्मृतावपि चातुर्मास्यानि चैव हीत्यादौ तत्र तेषां राजसूये पठितानामत्र नित्यफलवत्त्वान्नित्यान्यपीत्यर्थः ।

अक्षय्यꣳ ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ।

चातुर्मास्यैर्यजते स तथा तस्य सुकृतमक्षय्यफलत्वादक्षय्यं ह वै शब्दौ श्रुतिगतावेव पठितौ । हशब्दः प्रसिद्धमित्यर्थे । वैशब्दो ह्यर्थः । तस्माच्चातुर्मास्यैरवश्यं यष्टव्यमि-त्यर्थः । न चार्थवादात्फलकल्पनेति वाच्यम् । पक्ष एतेषामभ्यासस्य विधास्यमानत्वात् । न च काम्येष्वभ्यासोऽस्ति । अयं प्रयोगो नित्यानामेव काम्यप्रयोगस्याग्रे स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वानीति यागानां गृहमेधीयत्रैयम्बकपरिचर्याभ्यां दर्विहोमाभ्यां सहितानां नामधेयं यजतिचोदितत्वेन यागानां समुदायस्य । तथा चातु-र्मास्यैर्यक्ष्ये तैर्यज्ञनारायणं प्रीणयानीति संकल्पः । अन्वारम्भणीयार्थमृत्विग्वरणम् ।

तान्यालभमानः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा पूर्वस्य पर्वण औपवसथ्येऽहनि पञ्चहोतारं मनसाऽनुद्रुत्य सग्रहᳫ हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यं चरुम् ।

तानीति बहुवचनं नानापर्वसु क्रियमाणत्वेन फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा पौर्णमास्यामालभमानः । पूर्वस्य पर्वण इत्यन्वयः । पौर्णमासीग्रहणं प्रतिपन्निवृत्त्यर्थं हुत्वा निर्वपतीति समानर्त्विक्त्वख्यापनार्थम् । अग्निगुणको वैश्वानरो द्रष्टव्यः । याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विशिष्टाभिधानात् । तस्मादग्नये वैश्वानराय जुष्टमित्यादि पर्जन्यदेवताकं चरुम् । पौर्णमासं तन्त्रं पौर्णमासीसमीपे क्रियमाणत्वात्सद्यस्कालत्वाच्च प्रत्येकमग्निप्रणयनम् । स्पष्टमन्यत् । हिरण्यं वैश्वानरे धेनुं पार्जन्ये । दक्षिणा अङ्गेष्ट्यामपि वचनात् ।

वैश्वदेवेन यक्ष्य इति संकल्प्य—

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते[1] ।

प्राचीनप्रवणता नियम्यत उदीचीनप्रवणताप्रागुदक्प्रवणतासमतास्वपि प्राप्तासु । तादृशे देशे । विश्वे देवा देवता यस्याः सा वैश्वदेव्यामिक्षा तस्याः शाखाहरणेन मुखतः प्रवृत्तत्वान्मुख्यत्वं बलीय इति सर्वस्य कर्मसमुदायस्यैतयोपलक्षितस्य नामधेयं वैश्वदेवमिति । सौम्यद्यावापृथिव्ययोर्मारुतामिक्षाभ्यां समत्वादभेदकत्वान्न तन्त्रप्रयोजकत्वमिति मुख्यत्वमेव बलीयः । ब्राह्मणे तु यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति वा निर्वचनम् । समुदायनामधेयस्य मुख्यत्वात्तन्त्रं त्वामावास्यमेव । आमिक्षायाः पयोविकारत्वादित्युक्तमेव ।

उद्वसायानुद्वसाय वा ।

गृहेभ्योऽन्यत्र गत्वा तेष्वेव वा प्राचीनप्रवणतां संपाद्य यजेत । अन्वारम्भणीया तु प्राकृत एव विहारे । वैश्वदेवार्थमेव प्राचीनप्रवणता तथैव विधानात् ।

अग्नेरावृताऽग्निं प्रणीय ।

नित्यधार्यान्यस्य प्रणयने प्राप्ते तत्र धर्मवत्ता विधीयते । अग्नेरग्निप्रणयनस्याऽऽवृताऽग्निं प्रणीय तत्र पशावुक्तेऽग्निप्रणयने प्रणयनस्य धर्मास्तद्वता विधिनेत्यर्थः । गार्हपत्यादग्निप्रणयनं पशुबन्धवदिति वैखानसापस्तम्बोक्तेः । नोद्यतहोम इति च । अत्रैतावान्विशेषः—गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि । यत्ते पावकेति च न होमः । पूर्वो यत्सन्न परो भवासीतिलिङ्गविरोधात् ।

---

[1] घ. ज. झ. ञ. यजेत ।

अग्न्यायतन ऊर्णास्तुकां निधायाग्निं प्रतिष्ठाप्य ।

अग्नेरावृता प्रतिष्ठाप्येत्यनुषज्यते । उक्तं वैखानसेन—तद्वदायतने प्रतिष्ठाप्येति । नोत्तरवेदिमुपवपतीति प्रतिषेधाद्यज्ञोत्पत्तौ प्रतिषिद्धे सर्वं प्रतिषिध्येतेत्युक्तत्वात् । उत्तरवेदिप्रतिषेधात्तत्संस्कारार्था व्याघारणादयो गुग्गुलुसुगन्धितेजनपौतुद्रवपरिधयो निवर्तन्ते । वचनादूर्णास्तुका विधीयते । नात्र समारोपः प्रयाणवत् । स्थानान्तरे गृहेऽपि गन्तुं समारोपः स्यात्कात्यायनोक्तेः । तं मथित्वा तेन परिसंख्यानात् । इद-मेव वक्तुमग्न्यायतन इत्याद्युक्तम् । प्राकृत एवाऽऽयतने मन्त्रेण प्रतिष्ठापनं प्रणीताग्नि-संस्कारकत्वादन्यत्सर्वमितः परं समन्त्रमग्निसंस्कारभूतं कर्तव्यम् । तदुक्तं भारद्वाजेन—यदन्यदुत्तरवेद्या उपवपनात्सर्वं क्रियत इति । अत एव पशुबन्धवदिति नोक्तमुत्तरवेदेर-भावात् । प्रणयनं प्रतिष्ठापनादि समन्त्रं वक्तुमग्नेरावृतेति वचनम् । अजस्रेऽपि प्राचीन-प्रवणता यागाङ्गत्वात्कर्तव्या । नित्यधार्येऽपि प्राचीनप्रवणतां संपाद्याऽऽयतने केवले तूष्णीं निधानं नान्यत्तदग्निममपि ।

अग्नीनन्वाधायाऽऽमिक्षायै वैश्वदेव्यै
सायंदोहाय वत्सानपाकरोति ।

आमावास्यतन्त्रख्यापनार्थं प्रातानुवादः । आमिक्षायै प्रयोजनायेति सायंदोहो यद्यपि न प्रधानभूतं हविरपि तु तत्संस्कारार्थस्तथाऽपि तत्र दोहधर्माः सन्त्येवेत्युक्तम् । लौकिकेन दध्नाऽऽमिक्षापक्षव्यावृत्त्यर्थं बौधायनोक्ततूष्णींसायंदोहपक्षस्य च । विश्वे च ते देवाश्च विश्वे(श्व)देवास्ते देवता यस्या इति तद्धितोत्पत्तिः सा तथा सति कर्मधारये प्रत्ययो नतु पदद्वयादिति वैयाकरणं निर्णयता(?) विश्वेभ्यो देवेभ्यो वत्सानपाकरोतीति युक्तं चैतत् । यदुक्तं वत्सानपाकरोति शाखाहरणादिविधिनेत्यर्थः ।

सप्तदश सामिधेन्यः ।

इध्मे काष्ठविवृद्धयर्थमत्र वचनम् ।

प्रसूनं बर्हिस्त्रीन्कलापान्संनह्यैकध्यं पुनः संनह्यति ।

प्रसूनं प्रसवयुक्तं पुष्पितमिति यावत् । लूनप्ररूढमिति केचित् । त्रीन्कलापानि-धनान्यपि त्रीण्येव कर्तव्यानि । एकैकस्य वा निधनस्य शुल्बे संनह्यैकधा संनह्यति ।

एवमिध्मम् ।

प्रसूनमित्यप्यतिदिशन्ति केचित् । प्रसूनवृक्षस्योक्तस्येध्ममाहरति । त्रयोविंशति-धेत्यूहः ।

पूर्वोक्तं स्पष्टयति—

१ क. ख. ग. निकृपाणाय्यं । २ क. ङ. निकृपाणाणीति ।

पुनःसंनहने धर्मः ।

मन्त्राद्या धर्मा अङ्गानि पुनःसंनहन एवेत्यर्थः ।

पात्रसꣳसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति जुहूं द्वे चोपभृतौ पृषदाज्यधानीं द्वितीयां ध्रुवां द्वे आज्यस्थाल्यौ दधिधानीं द्वितीयां पालाशं वाजिनपात्रꣳ स्रुचं चमसं वा ।

सायंदोहस्याऽऽवृता सायंदोहस्तदन्तानि कर्माणि कृत्वा श्वोभूते कर्मणे वामि- त्यादि । ततः पात्रसंसादनकालस्तस्मिन्नागत इत्यर्थः । चमसस्रुचोस्तूष्णीमेव संमार्गः । जुहूशब्दप्रयोगाद्वैश्वदेवस्य पौर्णमास्यामेव विधानात् । पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमुक्तं भवति। तत्स्पष्टमेवोक्तमापस्तम्बवैखानसाभ्यां सायंदोहं दोहयति सांनाय्यवदिति च श्वोभूत इत्यादि च । स्पष्टमन्यत् । सायमग्निहोत्रं यवाग्वा कुर्वन्ति तदुच्छेषणमातञ्चनार्थमित्या- दिकं सांनाय्यवदेतद्याजमाने वक्ष्यते ।

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुꣳ सावित्रं द्वादशकपालꣳ सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमेतानि पञ्च संचराणि ।

एतानि हवीꣳषि वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयपर्वसु संचरन्तीति वाक्याति- देशेन विहितान्येव गच्छन्तितथैतदितिकर्तव्यताकानि । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीꣳ षीति श्रुतेः ।

मारुतꣳ सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमुत्तरेषु पर्वसु सावित्रमष्टाकपालमेके समामनन्ति ।

आमिक्षां निर्वपेदित्यपि संबध्यते । पयस्यां निर्वपेदिति वचनात् । ननु निर्वापो नास्तीति चेत्सत्यं, यथाऽन्यत्र निर्वपतिना यागोऽवसीयते तथाऽऽमिक्षायागं करोती- त्यर्थः । एवमाग्नेययागमित्याद्यपि ज्ञेयम् । सावित्रं वरुणप्रघासादिषु सर्वेषां हविषामन्ते ।

त्रिष्फलीकृतेषु त्रिभागमन्त्रेण पौष्ण- मपच्छिद्य सह पुरोडाशैः पिनष्टि ।

पौष्णस्येतिकर्तव्यता शाखान्तरेऽत्र दर्शिता सा चरुत्वख्यापनार्थं पूर्वमुक्ताऽत्र श्रुतिस्था प्रख्यायत इति न पुनरुक्तम् ।

प्रातर्दोहस्याऽऽवृता प्रातर्दोहं दोहयति तस्मै प्रातर्दोहे सायंदोहमानयत्यामिक्षां करोति

१ ट. °हव्याख्याना° । २ च. ट. °तिप्राप्ता व्याख्या° ।

संहृतामन्यस्मिन्पात्र उद्धृत्य वाजिनेनोपसिच्य प्रज्ञातां निधायोत्करे वाजिनशेषं निदधाति॥१॥

मारुतान्तानि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहस्याऽऽवृता वत्सापाकरणादिविधिना प्रातर्दोहं दोहयति तस्मिंस्तप्ते प्रातर्दोहे दुग्धे सायंदोहं दधिकृतमानयति । तेन कर्मणाऽऽमिक्षां करोति । संहतां घनीभूतामन्यस्मिन्पात्र उद्धृत्य या संहता साऽऽमिक्षा यद्द्रवं तद्वाजिनमित्युक्तं भवति । तथैवाऽऽपस्तम्बवैखानसभारद्वाजादिभिरुक्तम् । अन्यस्मिन्पात्रे तां कुम्भीत उद्धृत्यान्यस्मिन्वाजिनमित्यर्थादन्यस्मिन्पात्रे वाजिनमिति वैखानसः । द्वयोरिति भारद्वाजापस्तम्बौ । वाजिनैकदेशेनाऽऽमिक्षामुपसिच्य प्रज्ञातां निधाय वाजिनैकदेशमप्युत्करे निदधाति । अत्रैवोद्धरणनिषेचनं भारद्वाजेनोक्तम् । तथा कृत्वैककपालमुपदधाति । अथवोत्करे वाजिनशेषं निदधातीति वचनात् । उद्वासनकाल एवेदमामिक्षां कृत्वैककपालमुपधाय तत उद्वासनकालेऽन्यस्मिन्पात्र इत्यादि । तथैवाऽऽपस्तम्बवैखानसाभ्यामभिधानात् । श्रुतिपाठमनुसृत्योक्तमङ्गजातं क्रमस्तु सामर्थ्येन ज्ञेय इति न दोषः । दृश्यते चान्यत्रापि चषालस्य करणकाल एव यूपाग्रे प्रतिमोचनमप्युक्तम् ।

संयुतानां पिष्टानां विभागमन्त्रेण पौष्णमपच्छिद्य चरुकलेन श्रपयति ।

कृतव्याख्यानम् । मदन्तीनां कृतकार्यत्वात्पाकार्थमन्यदेवोदकं ग्राह्यम् ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रैषेण प्रतिपद्यत आज्येन दध्ना चोदेहीति संप्रैषस्यान्तः संनमति ।

पशौ कृतव्याख्यानम् । अत्रोत्करे वेदिधर्मा इत्युक्तम् ।

फाल्गुन्यां यथा पशावेवं पृषदाज्यं गृह्णाति ।

पशुवदिति वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनोक्तं यथा पशौ श्रुत्या विहितमेवमेव फाल्गुन्यां विहितं नत्वतिदेश इति ।

चैत्र्यां तु द्विराज्यस्योपस्तीर्य द्विर्दधि गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिघारयति ।

तत्र संसृष्टं पञ्चगृहीतमुक्तमत्र पुनर्द्विराज्येनोपस्तीर्येत्यादिना दध्न एव हविष्ट्वमाज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वमिति तत्तु पूर्वोक्तेन विरुध्यते पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति श्रुतेरविशिष्टत्वाद्दध्नाऽनूयाजा इत्यनभिधानाच्च । तस्मादुपस्तरणाभिघारणशब्दौ व्याख्येयौ । आज्यस्येति कर्मषष्ठी । तेनाऽऽज्यमुपस्तीर्येत्ययमर्थो भवति पृषदाज्यधान्यामाज्यमुपस्तरणं न संस्कारकं संस्कार्यत्वात्तत्रेत्यर्थाद्द्विर्दधि गृह्णाति तप्ते प्रातर्दोह इतिवदधिकरणस्यापि संस्कारो भवत्याज्यस्य । तथाचोपस्तीर्णमाज्यं द्विर्दधिग्रहणेन

संस्कृत्य तृतीयानिर्दिष्टेनाऽऽज्येनाभिघारणेन संस्कृतस्याऽऽज्यस्यैव संस्कारः। एवं मनसि निधाय श्रुतिरेव पठिताऽऽज्यस्योपस्तीर्येति तथाऽऽज्येनाभिघारयतीति च। ततस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्गृह्णाति।

उद्वासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते।

मारुतमुद्वास्याऽऽमिक्षामुद्वासयति।

अन्यस्मिन्पात्र एककपालमुद्वास्य प्रभूतेन
सर्पिषाऽऽभ्यानीयाऽऽविष्पृष्ठं करोति।

अपूर्वत्वाल्लौकिकेनाभिपूर्य पात्रे यथा पुरोडाश आविर्भूतं प्रकटमग्नं पृष्ठं यस्येति तथा। अलंकरणकाल इत्यापस्तम्बः।

व्याहृतिभिर्हवींष्यासादयति तथा संवत्सरे।

हवींष्षीत्युक्तत्वाद्वाजिनं तूष्णीमेवोत्करे तथा संवत्सरेऽतीते व्याहृतिभिरेव हवींषि चातुर्मास्येष्वासादयेत्। एतदभ्यस्तचातुर्मास्यविषयम्।

निर्मन्थ्यस्याऽऽवृता निर्मन्थ्येन प्रचरति।

गतार्थम्।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति।

क्रमानुवाद उत्तरविधित्सया।

नव प्रयाजान्यजति चतुर्थे समानीयाष्टमे सर्वं समानयते।

कृतव्याख्यानं पशौ नवमोऽन्त्यविकारः। समिधो यजेति प्रथमं यज यजेत्युत्तरान्।

सर्वत्रोपांशु सावित्रैककपालयोर्देवता यजति।

अत्रान्यत्र च यत्र यत्रैतौ। स्पष्टमन्यत्।

कृत्स्नमेककपालमवदायाऽऽशयमनुप-
र्यस्यर्जुं प्रतिष्ठितमपर्यावर्तयञ्जुहोति।

आशयेनैवोपस्तरणं सर्वमवदायोपरि पूरितमाज्यं सेचयित्वर्जुमुखं पूर्वदिशि प्रतिष्ठितं प्रक्षेपोत्तरकाले यथा हुत एव तिष्ठेत्तथाऽपर्यावर्तयन्नुत्तानमकुर्वञ्जुहोति। आशयमेव पुरस्तादुपरिष्टाच्च प्रक्षिपति।

यदि हुतः पर्यावर्तेत वरे दत्ते स्रुचोऽग्रेण कल्पये-
त्प्रत्यादाय वा पुनर्जुहुयान्न पाणिनेत्येकेषाम्।

आध्वर्यवे वरे दत्ते स्रुचोऽग्रेण समं कुर्याद्धस्तेन वाऽवदाय पुनर्जुहुयात्स्रुचा वेत्येकेषां पुनर्होम आश्रावणादिना।

---

१ ख. ग. घ. ङ. ज. झ. ञ. ठ. ड. ढ. ण. 'हृतीभि'।

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपाल-
मभिजुहोति मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहेति वा ।

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः । शाखान्तरीयाः स्वाहाकारान्ता एव पठिताः । मासनामभिरित्यागामिभिस्तेन फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्येति चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्येत्युभयत्र संवत्सरप्रवृत्तिदर्शनान्मध्वादिसंज्ञाः फाल्गुनं चैत्रं वाऽऽरभ्य ज्ञेयाः ।

पृषदाज्येन नवानूयाजान्यजति ॥ २ ॥

पशौ कृतव्याख्यानम् । देवान्यजेति प्रथमम् । यज यजेत्युत्तरान् । त्रयस्त्रय एकैकस्य विकारा इति याजमाने वक्ष्यति । प्रथमाष्टमनवमानां प्राकृतत्वाद्द्वितीयादयः क्रमेण त्रयाणां विकारा द्वौ द्वावेकैकस्य मान्त्रवर्णिक्यो देवताः । देवतापदानां षष्ठ्यन्तानामन्तेऽहं देवयज्ययेत्यादि यथाप्रकृतिविकारं ज्ञेयम् ।

संवत्सरीणाᳬस्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त
इति सूक्तवाकस्याऽऽशीष्षु होताऽनुवर्तयति ।

वैशेषिकमिदं दिव्यं धामाऽऽशास्त इत्येतस्मात्पूर्वं संवत्सरीणाᳬ स्वस्तिमाशास्त इति होताऽनुवर्तयति दिव्यमित्यनुवृत्तं करोति ।

प्रहृतेषु परिधिषु सᳬस्रावेणाभिहुत्य वाजिनेन प्रचरति ।

यत्र परिधिप्रहरणं तत्र संस्रावेणाभिहोम इति वक्तुमुक्तं प्रहृतेष्वित्यादि । तेन प्रहृत्य परिधीञ्जुहोतीति वाजिनब्राह्मणेन न विरोधः । समिद्धोमस्य प्रहरणाङ्गत्वादित्यर्थः । वाजिनयागस्यात्र काल इत्यर्थः ।

वाजिनपात्र उपस्तीर्य बर्हिषि विषिञ्चन्वा-
जिनं गृह्णाति पूरयित्वा नाभिघारयति ।

उत्कर आसादितं तस्मात्पात्रात्स्रुवेण गृह्णाति विषिञ्चन्स्कन्दयन्बर्हिषीति वैखानसः । अन्तर्वेदीत्यापस्तम्बः । तेन वाजिनपात्रेऽन्तर्वेदि स्थिते पूरयतीत्यनेनोक्तं नावद्यानधर्म इति पात्रपूरणं यावद्भवति तावद्गृह्णाति । अत्र याजमानं पञ्चहोता ।

वाजिभ्योऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रेष्यति ।

यथाक्रमम् ।

ऊर्ध्वज्ञुरासीनो होताऽनवानं यजति ।

ऊर्ध्वजानुर्न पातितजानुः । तिष्ठतोर्ध्वज्ञुत्वं मा भूदित्यासीन इत्युक्तम् । सर्वत्र हौत्रकर्मख्यापनं याजुषहौत्राभिप्रायेणाऽऽध्वर्यवकाण्डपठितत्वादत्र व्याख्यानं श्रुतेः कृतमित्युक्तं न विस्मरणीयम् । अनुच्छ्वसन्यजति याज्यापुरोनुवाक्ययोर्मध्ये विराममकृत्वेत्यर्थः ।

वषट्कृते विषिच्यमानया जुहोति ।

विषिच्यमानया स्रुवेणोपलक्षणं चमसस्यापि । चमसेन स्रुचा वा स्रावयञ्जुहोतीति वैखानसः । वाजिभ्य इदम् । वाजिनामहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासं जेमानमिति वा दधिविकारत्वात् । अनुवषट्कृते तु स्विष्टकृद्याजमानं न भवत्विति त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृते न समवद्यन्ति सोमस्य घर्मस्य वाजिनस्येत्यापस्तम्बोक्तश्रुतेः ।

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ।

पूर्ववदेव याजमानम् । अग्नय इदम् । वाजिनामहं देव० ।

वाजिनोद्रेकेण दिशः प्रतियजति यथा वसाहोमोद्रेकेण ।

नायमतिदेशः समानश्रुतित्वेन दर्शितमिति गुरुनिर्देशेनोक्तम् ।

समुपहूय सर्वे वाजिनं भक्षयन्त्यन्योन्यस्मिन्नुपहवमि-
च्छन्त उपह्वयस्वेत्यामन्त्रण उपहूत इति प्रतिवचनः ।

आमन्त्रणप्रतिवचनाभ्यामन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छन्तः कुर्वन्तो वाजिनमुपहूयानुज्ञाप्य वाजिनं भक्षयन्तीत्यर्थः । शेषमिति भरद्वाजापस्तम्बौ । तन्नेष्टम् । वाजिनमिति निर्देशादुत्करस्थमेव । मन्त्र इति शेषः । कर्मनामधेयेनेत्यापस्तम्बः । तेन होतरुपह्वयस्वेत्येवमन्येषामामन्त्रणं ब्रह्मन्नध्वर्योऽग्नीद्यजमानेत्यादि स्वव्यतिरेकेण ज्ञेयम् । क्रमोऽप्ययमेव भारद्वाजेनोक्तः । प्रतिवचनमुपहूत इत्येतावतैव । उपहूतोऽनुज्ञात इत्यर्थः ।

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्मान्त्रेतः सिक्तममृतं
बलाय । स न इन्द्र इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम
वाजिनं भक्षयन्तस्तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कृतस्य
मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षयन्ति ।

प्रत्येकं मन्त्रः ।

यजमानः प्रथम उत्तमो वा ।

भक्षयतीति शेषः । प्रथम इत्यत्र तमारभ्योपहवोऽन्येषाम् ।

श्वोभूते पौर्णमासेनेष्ट्वोदवसायानुदवसाय वा ।

प्रतिपदि पौर्णमासेनेष्ट्वा ततो गृहेभ्योऽन्यत्र तेष्वेव वा वक्ष्यमाणं कर्तव्यम् ।

प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप उन्दन्तु
दीर्घायुत्वाय वर्चस इति शिरोऽभ्युनत्ति ।

मन्त्रलिङ्गादद्भिरुन्दन्ति क्लेदयन्तीत्यर्थोऽवगम्यते । तत उन्दिधातोः श्नम्विकरणस्थस्यैतद्रूपमभिपूर्वस्याभ्युनत्तीति ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °मास्येश्वो° ।

ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नात्येति किंचनर्ते समुद्र आहित ऋते भूमिरियꣳ श्रिताऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा तप आक्रान्तमुष्णिहा शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसर्तेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये तपसाऽस्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति त्रेण्या शलल्येक्षुशलाकया वा केशान्विनायन्।

त्रीणि श्वेतानि यस्यां सा तया शलली मृगविशेषो येन बाणैः स्वशरीराच्छूलाकारैः पिच्छैर्विमुक्तैः प्राणिनो विध्यन्ते तच्छूलाकारोऽवयवोऽपि शलली तादृश्येक्षुपत्रान्तःशलाकया वा शिरोगतान्केशान्विनायन्विनीतानुन्नान्कुर्वन् ।

लौहेन क्षुरेणौदुम्बरेण केशान्निवर्तयति ।

पूर्वोक्तमन्त्रेण निवर्तनलिङ्गेन निवर्तयति तूष्णीं विनायन्निवर्तनं छेदनं कतिपयानामेवाग्रे सर्वमिति विकल्पदर्शनात् । लोहं कालायसं तस्य विकारेण क्षुरेण ताम्रयुक्तेन लोहितायसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । लोहितं ताम्रं तेन युक्तमायसमिति श्रुत्यर्थः । तद्वतमिति याजमानम् ।

वपति श्मश्रूणि सर्वं वा वापयते ॥ ३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

वपति वापयतीतिश्रुतिद्वयगतोऽनूदितो न भिन्नार्थो नापि परस्मैपदात्मनेपदाणिच्प्रयोगैरन्योऽर्थोऽभिधीयते । शक्तोऽध्वर्युरेवाशक्तौ नापितो वपति ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमे चातुर्मास्यप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

इति वैश्वदेवपर्व ।

अथ पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रावण्यां वा वरुणप्रघासैर्यजते ।

आरम्भानुसारेण व्यवस्थया विकल्पः । चतुर्ष्वेव मासेषु व्यतीतेषु वरुण उत्तरे विहार आमिक्षाया देवता दक्षिणे मरुतस्त एव प्रकृष्टो घासो येषामिति करम्भभाक्त्वेन प्रघासशब्देनोक्ताः । प्रघास्यान्हवामह इति मन्त्रलिङ्गाच्च । ताभ्यां देवताभ्यामुभयविहारगतकर्मसमुदायो लक्षितस्तदेव नामधेयं ज्ञेयम् ।

तेषां वैश्वदेवेन कल्पो व्याख्यातः ।

यथा वैश्वदेवे पूर्वेद्युरन्वाधानादिर्विधिरेवमत्रापि सायंदोहान्त एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति ब्राह्मणेनातिदिष्टो व्याख्यातो वैश्वदेवकर्मणो यः कल्पः स वैश्वदेव एतत्तदतिदेशेनेत्यर्थः । तेषां वरुणप्रघासलक्षणानां कर्मणां पूर्वत्र समुदायमात्रं वाच्यमित्येकवचनमत्रोद्भूतावयवाः समुदायिनः सप्त बहुवचनान्तदेवतापदलक्ष्या इति बहुवचनम् । उदवसायानुदवसायेति पूर्ववद्विकल्पेन ।

द्वावाहवनीयावुभयत्राऽऽवापः कृत्स्नमुत्तरे विहारे तन्त्रं क्रियते तथा दक्षिणे ।

आहवनीय एक एवाऽऽधानेन साधित इति तस्यैव द्विस्थानावस्थित्या द्वित्वमाह । तेनाजस्रे प्रणयनं विभज्य स्थापनम् । उत्तरवेदिस्तत्संस्काराश्च न स्युः । न वाऽऽहवनीयवद्द्वितीय इति वाच्यम् । एकेनैव प्रातिपदिकेनोभयोर्मुख्यत्वावगतेः । प्रणयनकाले प्रणयत इति शेषः । आहवनीयात्तु प्रणयनपक्षे द्वौ भाविसंज्ञयाऽऽहवनीयावमुख्यावेव । अत्र प्रदर्शनं विहारद्वयकरणहेतुत्वख्यापनार्थम् । उभयत्राऽऽवाप उभयोराहवनीययोरावापः प्रधानयागो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तादृशं कृत्स्नं साङ्गमुत्तरे विहारे तन्त्रं कर्म करोतीत्यर्थः । नह्यत्र विहारद्वयमस्ति । त्रेताग्न्यायतनानि शालाविहारः । नह्युभयमुभयत्र साकल्येनास्ति । तस्मान्मुख्यं गार्हपत्यमवलम्ब्यैकविहार एवोत्तरदक्षिणार्धभागाभ्यां विहारद्वयं वाच्यम् । न च गार्हपत्यस्याग्रे कृत एक उत्तरो भवति । कस्मादुत्तर इति ज्ञातुमशक्यत्वाद्दक्षिणविहारस्याद्यापि स्थानानिर्देशात्परस्परापत्तेश्च । तस्माद्विहारभागौ विहारौ तादृशमेव दक्षिणे विहार इत्यत्रापि संबध्यते । यः प्रधानस्यापि सोऽङ्गानां स देशः स कर्तेति द्वयोः प्रधानानां क्रियमाणत्वादग्निदेशकर्तृभेदादुभयत्राप्यङ्गानि कर्तव्यानीत्यर्थः । उभयत्र दक्षिण उत्तरे प्रक्रमयेते इति वक्तव्ये तथा दक्षिण इति निर्देशो येनाध्वर्युकृतेनैव प्रैषादिना तन्त्रेण सिद्धिस्तत्रोभयत्र मा भूदिति वक्तुं सादृश्यमतिदिष्टम् ।

अध्वर्युर्गार्हपत्यसंयुक्तानि ।

कर्माणीति शेषः । उभयोरपि विहारयोर्गार्हपत्यस्यैकत्वात्कर्तृभेदेऽपि वचनात्पत्नीसंयाजा अपीत्यर्थः । परार्थान्येकेनेति न्यायात्साधारणानीति वक्ष्यमाणत्वादन्वाधानपरिस्तरणे तु सकृदेव कर्तव्ये ते मुख्यत्वादध्वर्युणेति प्राप्ते सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पत्नीसंयाजाः संपत्नीयहोमश्च । तर्ह्यध्वर्युर्गार्हपत्य इत्येवास्तु तन्त्रमित्यनुवर्तनीयमिति चेन्न । कपालोपधानादि सर्वं च प्राप्नुयात्तन्मा भूदिति । तर्हि पत्नीसंयाजसंपत्नीयमेवम(वा)स्तु किमर्थं ज्ञानगौरवमिति चेत्, उच्यते—संयुक्तवचनेन यानि संयुक्तानि तान्यपि जैमिनिन्यायविरोधे सत्यपि वचनस्य [illegible] कुर्यादि-

त्युक्तं वचनं वाजसनेयिनामथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयत्युपांशु एव प्रति-प्रस्थातेति । संपत्नीयमपि पत्नीसंयाजग्रहणेन गृह्यते । भरद्वाजोऽपि—अध्वर्युरेव पत्नी-र्याजयतीति । न्यायमताश्रयणेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तमुभयोः पत्नीसंयाजा इति ।

यानि साधारणानि ।

साधारणान्येकरूपाणि साधारणपदार्थस्य संबन्धीनि तानि चाध्वर्युरेव । तानि च परिगणितानि कात्यायनेन—प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषयजमानवाचन-होतृषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रतिप्रस्थातेति । तत्र मन्थनाग्निपराग्निहोमावभृथास्तु वचनादन्ये विभवादिति व्याख्यातमभियुक्तैः ।

तन्त्रमङ्गानां हौत्रं तदध्वर्युः संप्रेष्यति ।

इष्टोऽधिकः पूर्वस्यापि ग्रहणार्थत्वेनार्थवान्यानि साधारणानि तत्र सकृत्कृतेनोभय-पदार्थोपकारस्तन्त्रम् । अङ्गानां होतुः कर्म तन्त्रं सकृदेव विभवात् । अङ्गेति प्रधान-हौत्रव्यावृत्त्यर्थं तत्र याज्याद्यन्यत्वादसंभवात्तन्त्रस्य । तदध्वर्युरेव संप्रेष्यति न प्रति-प्रस्थाता । प्रधानं प्रतिप्रस्थाताऽपि । यः प्रैषाहूतसंस्कारस्तस्यैकस्यैव तत्कार्यमप्येक-मेवातस्तस्य प्रैषस्य कृतत्वान्नान्येन कृतस्यापेक्षा । प्रधानाभिक्षाव्युत्पादनार्थं तन्त्रमङ्गा-नामित्युक्तं तत्र क्रमभावपृथग्देवताप्रकाशपुरोनुवाक्यायाज्ययोः प्रतिप्रस्थातैव ।

एकवदग्निसंयुक्तानि ।

अग्निराहवनीयः । तत्संयुक्तानि वाचकानि एकवदानि प्रयोक्तव्यानीति शेषः । एक एकोऽर्थः प्रतिपाद्यत्वेन विद्यते यस्मिन्कर्मणि तत्तथा, कृतविशेषणं नपुंसकलिङ्गं, हौत्रे तन्त्रेण प्रैषो यत्र प्राप्तस्तत्राग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यत्राग्निद्वयविषयत्वाद्दुभ-याभिधानायाग्निभ्यामिति प्राप्त उक्तमेकवदिति । एक एवाप्यग्नेरित्युक्तं तस्य च द्विस्थानावस्थितत्वेऽप्येकत्वमेवेत्यर्थः ।

पर्यायभूतान्यपि तद्वाचकानि सर्वत्रैकत्वयुक्तानि प्रैषाण्याह—

सामिधेनीष्वग्निप्रणयनेऽग्निसंमार्जने च ।

प्रथम उदाहरणे प्रसङ्गाद्धौत्रतन्त्रे चाग्नीत्प्रैषमात्रे तृतीयम् । एकवदिति त्रयसाधारणं प्रणयनोदाहरणस्य प्राथम्येऽपि भरद्वाजोदाहृतस्याग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामनुब्रूहीत्ये-वमग्निसंमार्जन इत्यस्याऽऽदौ बुद्धिस्थस्य निराकरणतया प्रथममुदाहृतम् । न्यायसूत्र-मिदम् । तेन सामिधेनीष्वितिवचनात्सामिधेनीविषये सर्वत्र । तत्र नेनमूहेदिति प्रतिषेधोऽप्यनुगृहीतः । प्र वो वाजा इत्यादावग्निपदं नोह्यं द्विवचनान्तत्वेनेत्यपि । याजमाने च समिद्धो अग्निरित्यादौ चोदाहरणत्वम् । द्वितीयोदाहरणेऽग्नये प्रणीयमानाय

१ ख. ग. ठ. ड. ण. न चैवमु ।

प्र देवं देव्या इत्यादावित्यपि ज्ञेयम् । नचाग्ने वाजजिदित्यत्रापि प्राप्तिरिति उभयत्र सकृत्कर्तुमशक्यत्वात् । प्रदेशभेदान्मन्त्रावृत्तिश्च ।

उभौ ब्रह्माणमामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्माऽनुजानाति ।

उभावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्येवंप्रकारेण । अत्रायमाशयः—यद्यपि ब्रह्माऽध्वर्युणाऽऽमन्त्रित उभावपि प्रसवेनानुजानाति तथाऽपि अध्वर्युः कथं भविष्यत्क्रियाकर्तारं प्रत्यक्षाश्रावणमेकमेव प्रेर्यत्वेनोपस्थापयेत पुरुषैकवचनेन । तत्र प्रोक्षेत्येव प्रसवः स्यादुभयोर्न स्यात् । अथ प्रोक्षिष्याव इत्येवमामन्त्रयेते तथा च स चाहं चेत्यावां प्रोक्षिष्याव इत्येव स्यात्तत्रास्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यप्युत्तमपुरुषविधानम् । तत्र द्विवचनेन सर्वादीनां यत्परं तच्छिष्यत इति परांचप्र(राक्प्र)त्यक्त्वेन द्वयोरभिधानेऽपि परस्मिन्प्रत्यक्त्वमारोप्योत्तमपुरुषद्विवचनप्रयोगं कुर्यात् । यद्वाऽऽहुरन्योऽपि प्रत्यक्त्वेन वक्तुं न शक्यते तस्मान्मुख्येनैव प्रत्यक्त्वेन स्वं स्वमात्मानमभिदधात्येकवचनेन । ततश्च नोहोऽपि । वैदिकेनैव पदेनाऽऽमन्त्रणमपि सिध्यतीति द्वावपि ब्रह्माणमामन्त्रयेते । द्विवद्ब्रह्माऽनुजानाति । प्रणयतं यज्ञं देवता वर्धयतमेता०धत्तमित्यादिसंतामेनैव युगपत्क्रियायोरुभावप्यनुजानाति । समानन्यायानामुपलक्षणमेतत् । निर्वप्स्यामीति निर्वपतम् । अगतम् ।

यत्राग्नी प्रणेष्यन्तौ भवतस्तस्मिन्देशे समे प्राची वेदी कुरुतो व्यङ्गुलेन त्र्यङ्गुलेन चतुरङ्गुलेन पृथमात्रेण वा श्रोण्यंसेष्वसंभिन्ने भवतः ।

परिभाष्येदानीं वैश्वदेवाद्विशेषमाह गार्हपत्यात्पूर्ववदेवाग्निप्रणयने प्राप्तेऽपवादः प्रणयनकाले यत्र देशेऽष्टादिप्रक्रमेषु मध्ये येन प्रमाणेनाग्नी प्रणेष्याव इत्येवंकृतसंकल्पौ स्यातां तेन मानेन तस्मिन्देशे तं देशमभिव्याप्य वेदी कुरुत इति संबन्धः । नह्येकस्मिन्देशे वेदिद्वयं कर्तुं शक्यम् । तथा प्रणयनं प्राचीनमेवातिदेशेन प्राप्तं तत्र मुख्यं संभवति द्वयोराहवनीययोरेकत्र तस्मान्मुख्याद्गार्हपत्यात्प्राचीन एकस्मिन्नेव देशे विभागौ कृत्वा यथासंभवं वेदी कुरुतः । न चैक एव मुख्योऽन्यस्त्वमुख्य इति । मुख्यगौणप्रदेशयोरेकत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । वैश्वदेवे हि प्रकृतावेदिरायतनं चात्रोत्तरविहार उत्तरवेदिर्दक्षिणे चाऽऽयतनं तदुभयं वेद्योर्मध्य एव प्राप्तमतस्तयोरकरणे तत्र संभवतीति वेदिकरणमादौ प्राप्तम् । तत्र प्रकृतिवदिति वक्तव्ये तस्मिन्निति तद्देशसमीपे कर्तव्ये तत्र दक्षिणोत्तरविहारद्वयव्यवहारसिद्ध्यर्थम् । आहवनीययोरायतनं तु प्रकृतौ यद्यपि पुरस्ताद्वेदेर्दृष्टं तथाऽप्यत्र पाशुकप्रणयनं प्रणीताग्नेरुत्तरवेद्यामेव प्रतिष्ठापनं प्राप्तं तत्रोत्त-

---

१ ख. च. ढ. ण. °त्तरे क्षि° ।

रस्यां वेद्यामुत्तरवेदिमुपवपतीति श्रुतेर्दक्षिणस्यां परिसंख्यातोत्तरवेदिस्तदा यज्ञोत्पत्तौ प्रतिषिद्ध इत्युक्तन्यायेन नोत्तरवेदिधर्माणां वित्तादीनां निवृत्तिवद्वेद्याः करणमपि निवर्तते तदर्थमुक्तं समे प्राची, इति । दैर्घ्येण प्राग्भागसमास्या च समे तत्राऽऽयतनं यदि पुरस्तात्क्रियेत तदा गार्हपत्यस्य तावदन्तरालमुत्तराहवनीयस्य ततोऽधिकं दक्षिणाहवनीयस्य स्यादिति मुख्यो दक्षिणोत्तरभावोऽपि न स्याद्वयोराहवनीययोस्तस्माद्वेद्यामेवाऽऽयतनमुत्तरवेद्याः पश्चिमतिरश्चीनरेखासमपश्चिमतिरश्चनिरेखमायतनं कुर्यादत एव समान्तरालसिद्ध्यर्थं द्वयोर्वेद्योर्गार्हपत्यान्मुख्यप्राक्त्वासंभवात्किंचिद्दक्षिणोत्तरदेशभागाश्रयणेन करणं युक्तमेवं च बाहुसंस्तवोऽप्युपपन्नो भवति । तस्मादग्न्योः प्रणयनमप्यष्टादिप्रक्रमैः किंचिदुभयतस्तिर्यगेव । न च दक्षिणवेदिरायतनात्पश्चादपि कर्तुं शक्यते प्रकृतदेशसिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । पृथमात्राद्वेदी असंभिन्ने भवतस्तस्मात्पृथमात्रं व्यश्नसाविति ब्राह्मणमनुसृत्य श्रोण्योरंसयोश्च द्व्यङ्गुलेनेत्याद्यन्तरालमुक्तं तत्तमा श्रोण्यंसेषु स्यान्नान्यथेति दर्शयितुं तस्मिन्देशे समे प्राची, इति चोक्तम् । द्व्यङ्गुलादिप्रमाणेन परस्परमसंभिन्ने असंश्लिष्टे कर्तव्ये । पृथस्तु व्याख्यातस्त्रयोदशाङ्गुलः । श्रोण्यंसाश्लेषेण द्वे पाशुक्यौ दक्षिणा दार्शिक्युत्तरा पाशुकीति बौधायनवैखानसाद्युक्तमनभिमतमिति दर्शितम् । पूर्वावाहवनीयावित्युक्तं तत्र गार्हपत्यात्प्रणयने तत्र स्थित आहवनीयो द्वेधा कार्यः । आहवनीयात्प्रणयनेऽपि पशुबन्धवदेकस्याऽऽहवनीयकार्यकरस्य प्राप्तौ तस्यैव द्वेधा करणं विधीयते । अस्ति च वरुणप्रघासेषु प्रस्थद्वयं यद्वाहर्पत्यादाहवनीयाच्च प्रणयनं सूत्रान्तरेषु तथा दर्शनात् । आचार्यस्य तद्द्वयमिष्टं, कृतमिति तु न भूतनिर्देशोऽपि तु वर्तमाननिर्देशः । तेन यत्राग्नी प्रणेष्यन्ताविति वचनात्प्रणयनान्याश्रयत्वेन वेदिकरणमुक्तम् । अजस्रे प्रणयनाभावाद्वेदी उत्तरवेदिश्च बाधिता एव । पशुबन्धवच्चापूर्वं प्रणयनं विधीयते तदभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् । न च द्वाराभावाद्बाधेऽपि न दोष इति अपूर्वं प्रणयनं पशुबन्धवदाहवनीयात्प्राप्तं तत्र न द्वाराभावः । न्यायविशारदा भट्टाचार्या अप्याहुस्तथा वचनमुदाहरन्तः । यदपि गार्हपत्यात्प्रणयनं नाऽऽपस्तम्बेनोक्तं तदनुगृहीतं शबरस्वामिना तदपि शास्त्रान्तरादेव । तस्मादुभयमप्यस्माकमिष्टम् ।

यदध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति ।

अत्र कृतानुकरः प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनबौधायनाभ्यामुक्तं तत्क्रमभावित्वे कर्मणामुभौ ब्राह्मणमामन्त्रयेते इत्याद्ययुक्तं स्यादतः कृतानुकरणं प्रतिप्रस्थातुः पूर्वकालकर्तृत्वपरिसंख्यानार्थमुक्तं यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाताऽपि नतु स्वयं स्वेच्छया पूर्वं वा पश्चाद्वा कुर्यादित्यर्थः । एतस्य बाधो वचनादेव तत्र तत्र वक्ष्यते ।

उत्तरे विहारेऽध्वर्युः कर्माणि करोति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता ।

नियमस्य पूर्वमनुक्तत्वादत्र नियम्यते । स्पष्टम् ।

दक्षिणस्या वेदेरुत्तरस्याः श्रोणेरुत्तरस्या वेदे-र्दक्षिणमंसमंस्फ्येनैकस्फ्यामनुसंभिनत्ति ।

दक्षिणविहारवेदेरुत्तरश्रोणिमारभ्योत्तरवेदेर्दक्षिणांसपर्यन्तं स्फ्येन कृतामेकस्फ्यामेकरेखाम् । अनुस्तृणीयार्थे । रेखया वेदिद्वयविश्लेषमध्वर्युरेव करोति । अत्र वेदिकरणं तूष्णीं मानेन संनामान्तमेवाक्तम् । न संमार्जनाद्यपि, समान उत्कर इत्यनन्तरमेवाभिधास्यमानत्वात् । अतः संनामान्ते कृते स्फ्येनानुसंभिद्य पश्चाद्वेदी कृत्वा वेदी कुरुत इत्यर्थः ।

तदेव दर्शयति—

समान उत्करो ब्रह्मा होताऽऽग्नीध्रश्च[1] ।

चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतोः पञ्चर्त्विज इति वचनात्त्रोभयत्र ब्रह्मादयोऽन्येऽन्ये पञ्चमप्रतिप्रस्थातैव । उत्करस्यावकाशाभावादुत्तरत एवैकः । द्विपदे पारिमिते चेति मानान्तरेणापि यानि साधारणानीत्युक्तमेवाध्वर्युकृत एवोभयोः ।

अग्रेणोत्तरं विहारं प्रतिप्रस्थातोत्कराय संचरति (* यत्प्रागुत्तरस्मात्परिग्राहात्तत्कृत्वा) ।

स्पष्टम् ।

उत्तरवेद्याः कल्पेनोत्तरस्यामुत्तरवेदिं करोति ।

उत्तरवेद्याः कल्पेन विधिना निरूढ उक्तेनोत्तरविहारवेद्यामेव न दक्षिणाविहारवेद्यां करोतीत्यर्थः । तत्रायं प्रयोगः—यजमाने दक्षिणविहारं दक्षिणेन स्थिते सति उभौ स्वीयां स्वीयां वेदिं कुरुतः । वेदेन संमृज्यमानयोर्यजमानः सकृदेव वेदेन वेदिं बृहतीमित्यादि करोति संसृष्टद्रव्यस्यैकत्वान्नोहः । प्रदेशभेदे सत्यपि याजमाने वेदिमित्येतावतैव निर्देशात् । संसर्गेषु चार्थस्यास्थिरपरिमाणत्वादिति मीमांसकाः । तस्माज्जात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तौ सत्यां नाऽऽगमप्रबाध ऊहेन कार्यः । प्रायोगिकाः कुर्वन्ति च । एवमन्यत्रापीमां नराः प्रोक्षणीरासादय गां दोहपवित्रे रज्जुमित्येतस्योच्चारणमात्रेण विभवान्नोभयोः । आग्नीध्रः स्तम्बयजुरुभयमभिगृह्णाति । ऋतमसीति पूर्वपरिग्राहौ । यदुद्धन्तो बृहस्पत इत्यादि याजमानमनूहेन । एवं कृते सत्युत्तरवेद्यामुत्तरवेदिः शम्यादानादिनोत्तरवेदिचात्वालविमाननिवपनादिसंछादनात्पूर्वं कृत्वा ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः केवलसूत्रपुस्तकस्थः ।

---

1 घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °रो होता ब्रह्माऽऽग्नी° ।

उभयत्र संभाराः पांशुकमग्निप्रणयनम् ।

दक्षिणायतनेऽपि संभारान्त्कुमुक्तमुभयत्रेति । उभयत्र पांशुकं प्रणयनमित्यपि संबध्यते । प्रणयनप्रकारस्तु गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि विभज्येध्ममुभौ प्रणयतो नोद्यतहोमो नित्यधार्येऽपि चाऽऽहवनीयादेव प्रणयनम् ।

अग्नीनन्वाधाय ।

उभौ गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेवाविकृतं सर्वं याजमानं च ।

आमिक्षयोर्वत्सानपाकुरुतो मारुत्यै प्रतिप्रस्थाताऽ-
ध्वर्युर्वारुण्यै सायंदोहस्याऽऽवृता दधिनी कुरुतः ।

शाखाहरणादिविधिना मारुत्या यागस्य पूर्वभावित्वात्पूर्वं प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोतीत्युक्तम् । वैश्वदेवेन कल्प इत्युक्तेऽपि पुनः सायंदोहस्येत्यादिपुनर्विधानं सद्यस्काऽऽमिक्षेति केषांचित्सूत्रकाराणां मतं तन्मा भूदित्येवमर्थं दधिनी कुरुत इत्युक्तम् । अत्र शुद्धा अपः० शतं मरुद्भ्यः । शतं वरुणायेत्येवमन्यत्र । उपवेषोऽसि । एता आचरन्ति । अप्रसूश्रा० कामधुक्षः० बहु० दुग्धि० सोमेन त्वा० इन्द्रस्य त्वा० । एवमष्टौ मन्त्रास्तत्तद्विभक्त्यन्ताभ्यां मरुद्वरुणपदाभ्यामूह्याः । यवागूच्छ्रेपणं विभज्याऽऽतञ्च्योपरि निधानं परिस्तरणानि गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरध्वर्युरेव श्वो भूते कर्मणे वां यज्ञस्येत्यादिकमुभौ ब्रह्मयजमानासने अध्वर्युरेव दक्षिणेन दक्षिणविहारम् ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुङ्क्ते
शमीमय्यः स्रुचो भवन्ति ॥ ४ ॥ हिरण्मय्यो वा ।

यथार्थमौषधसांनाय्यपात्राणीत्यर्थः । शम्या वृक्षस्य रजतस्य सुवर्णस्य वा स्रुवसहिताः स्रुचः । दक्षिणविहारस्येति भरद्वाजः । उभयत्रेति बौधायनः । अविशेषादुभयत्रेत्येव सूत्रार्थः । स्रुचां ग्रहणात्स्रुवस्यापि ग्रहणमुक्तमेव । उत्तरस्मिन्नेवाग्नौ प्रणीता आसादयत इति भरद्वाजः । कात्यायनेन तु साधारणत्वादध्वर्युरेवेत्युक्तम् । तत्र साधारणतापक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । प्रणीताप्रणयनमदृष्टार्थतया विभजति तन्त्रमित्युक्तम् । अग्निसाध्यं हि यत्र प्रधानं तत्राङ्गानीति नियमान्न तन्त्रता । न चैता अग्निसाध्या दृष्टार्थतयाऽप्यध्वर्युसंस्कृता उभयत्र विनियोक्ष्यन्ते । अतो ब्रह्मन्प इत्यध्वर्युरेव । ब्रह्माऽप्यविकृतमेवानुजानाति । करत्वेत्यन्तं याजमानमविकृतम् । यथार्थं पात्राणीति वचनादौषधपात्राण्यपि पृथगेव । स्फ्यादीनि प्राकृतेभ्योऽन्यान्येव तत्तद्वृक्षजानि ।

---

१ ख. ग. च ट ठ. ड. ण. संभारेषु ।

निर्वपणकालेऽध्वर्युः पञ्च संचराणि निरुप्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपति ।

आग्नेयादीनि पूर्वोक्तान्येवात्र संचारितानि निरुप्य वैशेषिकमैन्द्राग्नं निर्वपति ।

मारुत्यै मेष्यै प्रतिप्रस्थाता यवान्निर्वपति ।

मेषीप्रतिकृतये यवानां निर्वापो नियम्यते । मरुद्भ्यो जुष्टमित्यादि स्वशूर्प एव ।

अध्वर्युर्वारुणं मेषं निरुप्य कायमेककपालं निर्वपति ।

यवानेव मेषार्थम् । मेषमेषीप्रकृतिभ्यां यवान्निर्वपतीति भरद्वाजः । अध्वर्युर्वारुणाय मेषाय यवान्निरुप्येति वैखानसः । कायस्तु व्रीहीणामेव । निरुप्य निर्वपतीति पृथगारम्भसामर्थ्यात् । नानाबीजधर्मेणाध्वर्युः ।

मेषप्रतिकृत्योर्यवनियमादन्येषां व्रीहिनियमो मा भूदिति दर्शयति—

सर्वे वा यवा भवन्ति ।

व्रीहिनियमोऽन्येषां नास्ति यथाप्राप्तविकल्प एवेत्यर्थः ।

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्यावहन्ति ।

तेषां शुष्काणामवहननं न भवतीति यस्मिन्कस्मिंश्चिदुदके प्राप्ते प्रोक्षणीशेषेणेति नियमः ।

ऐन्द्राग्नपर्यन्तेषूपहितेषु प्रतिप्रस्थाता दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्यैकादश द्वादश वा कपालान्युपदधाति ।

दक्षिणार्धे दक्षिणभाग ऐन्द्राग्नधर्मेण ।

अष्टौ मेषस्योपधायाध्वर्युः कायस्योपदधाति ।

दक्षिणार्धनिवृत्तय उपधायोपदधातीत्युक्तम् ।

प्रातर्दोहस्याऽऽवृता प्रातर्दोहौ दोहयत आमिक्षे कुरुतो यथा पुरस्तात् ।

अतिदेशप्राप्तेऽनेकानि वचनानि प्रापकाणि सूत्रान्तरे सद्यस्कालाऽऽमिक्षा लौकिकेन दध्नेत्याद्युक्तनिरासार्थानि । यथा पुरस्ताद्वैश्वदेव्यामिक्षावत् ।

ऐन्द्राग्नपर्यन्तेष्वधिश्रितेषु मेषप्रतिकृती कुरुतः ।

मेषीसदृशाकृतिं निरुप्तानां यवानां संयुतानां पिष्टानां प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युस्तथैव मेषप्रतिकृतिम् । एकबीजे त्वत्र विभागः ।

मारुतीं मेषीं प्रतिप्रस्थाता करोत्यध्वर्युर्वारुणं मेषꣳ स्त्रीव्यञ्जनानि स्त्रियाः करोति पुंव्यञ्जनानि पुꣳसः ।

एते सूत्रे पूर्वव्याख्यानार्थे । स्त्रीव्यञ्जनानि योनिस्तनाः । पुंव्यञ्जनानि शिश्नवृषणकूर्चाः ।

एकादशसु द्वादशसु वा कपालेषु प्रतिप्रस्थाता मेषीमधिश्र-
यत्यष्टसु मेषमधिश्रित्याध्वर्युः कायमेककपालमधिश्रयति ।

विविच्य विविच्य विधानं तु केचित्कपालोपधानानन्तरं दोहमात्रमाहुरामिक्षाकरणमधिश्रयणानन्तरं केचिदधिश्रयणानन्तरमेव दोहामिक्षा इत्याद्यनेकक्रमदर्शनव्यावृत्त्यर्थम् ।

कुम्भीपाक्यौ वा मेषौ भवतः ।

कुम्भ्योः पाक्यौ पचनीयौ मेषी मेषश्च भवतः । अत्र कपालानां स्थाने कुम्भ्योर्विधानं मा भूदिति कपालोपधानसमये नोक्तं कुम्भ्यौ वोपधत्त इति स्थाल्यां कपालधर्मा इत्युक्तं तदपि मा भूदिति कुम्भीपाक्यावित्युक्तमिति भाति । तत्रावश्यं भवितव्यं धर्मैः प्रदेयद्रव्यत्वेन निर्वापादेः कृतत्वादतोऽन्यस्मिन्द्रव्येण तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मादेश इत्युक्तत्वात् । यथा चरोः प्रसिद्धा स्थाली प्राप्ता तथाऽत्र श्रुत्या कुम्भी प्राप्तेति दर्शयितुमेव श्रुतिरेव दर्शिता । तथा पिष्टेषु क्षीणास्तप्ताः प्रणीताः प्रकृताः प्रयोजिता अत्र पाकार्थमपि पुनः प्राप्नुवन्तीत्यन्याभिरद्भिः श्रपणं चरुवदेवोपधानादिना कर्तव्यं श्रुतौ कपालैः सह विकल्पानभिधानात्पाकमात्रविधानेन तद्धर्मा उन्नेया इतिप्रदर्शनार्थमेवमुक्तम् ।

अन्येषां लौकिकानामामपेषाणा-
मीषदुपतप्तानां यवानां करम्भ-
पात्राणि कुरुतो यजमानः पत्नी च ।

शमीकरीराणि करम्भस्तदाऽऽधारभूतानि पात्राणि तानि यवानामेवाऽऽपस्तम्बभारद्वाजोक्तेः । यवांश्च तूष्णींकृत्य पिष्ट्वा पश्चात्किंचिदुत्तप्तानि[3] दक्षिणाग्नौ तथा वाजसनेयिब्राह्मणं तेषां पात्राणि दंपती कुरुतः । लौकिकग्रहणेन सिद्धान्येव ग्राह्याणि ।

यावन्तो यजमानस्य प्रेष्यामात्याः
सस्त्रीकास्तत एकाधिकानि ।

प्रेष्याश्च तेऽमात्याश्च भृत्यपुत्रपौत्रशिष्यादयः सस्त्रीकाः पुत्रपौत्रा इति भारद्वाजः । तत्संख्यातोऽधिकमेकं येषां तावन्तीत्यर्थः । सर्वथा तदभावे त्रीण्येवोक्तानि कात्यायनेन ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रैषेण प्रतिपद्यत
आज्येन दध्ना चोदेहीति संप्रैषस्यान्तः संनमतः ।

नच यानि साधारणानीत्यनेनाध्वर्युरेव संप्रेष्यतीति वाच्यम् । आत्मैवात्र संस्कार्य इत्युक्तमतो भवति प्रत्येकम् । स्पष्टमन्यत् ।

---

१ ख. ग. ठ. ड. ण. °म्भ्यौ चोप° । २ ख. ग. ठ. ड. ण. °ना क° । ३ ङ. °दुपतप्ता° ।

आषाढ्यां यथा फाल्गुन्यामेवं पृषदाज्यं गृह्णीतः ।

गतार्थम् ।

श्रावण्यां तु सकृदाज्यस्योपस्तीर्य द्वि-
र्दधि गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिघारयतः ।

स्पष्टम् ।

उद्वासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्येते ।

गतार्थम् ।

ऐन्द्राग्नपर्यन्तेष्वलंकृतेष्वनैडकीभिरूर्णा-
भिर्मेषप्रतिकृती लोमशौ कुरुतस्तास्वा-
स्वविद्यमानासु कुशोर्णानि श्लेषयतः ।

तथा वाजसनेयिब्राह्मणेऽभिहितं च । एककपालं पूरयति ।

मारुत्यां मेषमवदधाति वारुण्यां मेषीम् ॥ ९ ॥

आमिक्षयोर्मध्येऽवधत्तो व्यत्ययेन ।

उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयति
दक्षिणायां मारुतीं करम्भपात्राणि च ।

सर्वाण्याज्यपृषदाज्यानि दक्षिणविहारोपयुक्तान्यपि हवींष्युत्तरवेद्यामेवाऽऽसादय-
त्यध्वर्युरेकवचनादन्यस्यामेकां मारुतीमामिक्षामेव करम्भपात्राणि च प्रतिप्रस्थाता
वाजिनमुत्कर उभावासाद्य ।

आसाद्य मेषप्रतिकृती विपरिहरतो मारु-
त्यां मेषीमवदधाति वारुण्यां मेषम् ।

क्रमप्राप्तेऽपि पुनरासाद्येति वचनं य आसादयति स एव ततो गृहीत्वाऽन्यस्या-
मामिक्षायां व्यत्ययेनावदधाति । स्पष्टमन्यत् ।

तयोः परःशतानि परःसहस्राणि वा शमीपर्ण-
करीराण्युपवपतः करम्भपात्रेषु चाऽऽवपति ।

मेषयोः पुरस्ताद्रक्षार्थमुभौ तान्येव ।

निर्मन्थ्यस्याऽऽवृता निर्मन्थ्येन प्रचरतः ।

पशुबन्धोक्तेन निर्मन्थ्यस्य विधिना निर्मन्थ्येनेति चैकवचनात्स्यादेक एव निर्मन्थ्यः ।
शाखान्तरवचनात्तु साधारणत्वादिति भावः । तदुक्तं कात्यायनेन मन्थनमात्रमध्वर्यो-
रेवेति दर्शितं पश्चाद्विभज्योभौ प्रचरतो द्विवचनात्पक्षेऽध्वर्योरेव प्रचार इति भारद्वा-
जेनोक्तं प्रत्युत निर्मन्थ्यौ द्वावित्यापस्तम्बोक्तं च ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति ।

अध्वर्युरेवानूहेनेत्युक्तं साधारणत्वात्[1]प्रै[2]षैरं[3] चाऽऽग्नीध्रसंप्रैषश्चेत्युक्तम् ।

संमृष्ट उत्तरेऽग्नावसंमृष्टे दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता पत्नीं पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति सा यावतः प्रब्रूयात्तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति यज्जारꣳ सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञातिꣳ रुन्ध्यात् ।

पत्नीसमीपं गत्वा प्रतिप्रस्थाता तां पृच्छति कति ते जारा इति भर्तृव्यतिरिक्तास्तस्यां मैथुनेन संसृष्टास्तान्वरुणो गृह्णात्वित्यध्वर्युरेवाग्रे पुनः प्रतिप्रस्थातृग्रहणात् । जारैकत्वद्वित्वयोस्तं ताविति वक्तुमुक्तं सा यावत इति । सति जारे यदि न कथयेत्तर्हि तस्या प्रियं ज्ञातिं गोत्रजं रुन्ध्याद्व्याध्यादिना वरुणोऽवरोधं कुर्यात् । अविद्यमाने न सन्ति जारा इति प्रब्रूयात्तदा तानिति नास्ति । जारकथने तु तेनैव प्रायश्चित्तमिति केचित् । कर्मान्ते कार्यमित्यन्ये ।

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ।

स्पष्टम् । सजोषस इत्यन्तः ।

ऐषीके शूर्पे करम्भपात्राण्युप्तानि पत्नी शीर्षन्नधि निधायान्तरा वेदी गत्वाऽग्रेण दक्षिणमग्निं प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते यजमानः पत्नी च ।

उत्तरेण विहारमग्रेणोत्तराहवनीयमन्तरेण च वेदी गत्वा पूर्वमेवासाऽऽदितानि करम्भपात्राण्यैषीके शूर्प उप्तानि तानि सह शूर्पेण शीर्ष्णि स्थापयित्वाऽन्तरा वेदी दक्षिणाहवनीयस्याग्रेण गत्वा दंपती तत्र प्रत्यङ्मुखाववतिष्ठेते ।

मो षू ण इति यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ संनिगद्य शूर्पेण दक्षिणेऽग्नौ जुहुतः ।

तिष्ठन्नेव पुरोनुवाक्याधर्मेण मो षू ण इति । गीरित्यन्तः । पुरोनुवाक्यामन्वाह तत उभौ दंपती यद्ग्राम इत्यादि स्वाहान्तमुक्त्वा[4]ऽन्तेनोभावपि जुहुतः । प्रघास्या मरुतो देवता । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्वा जुहोत्यन्वारभेते इतरौ ।

मन्त्रावपि पठित्वाऽध्वर्युरेव जुहोति दंपती अन्वारभेते ।

अक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ।

सुदानव इत्यन्तं व्यत्ययेन स्वं लोकं यथेतं प्रतिपठन्तौ गच्छतः ।

---

१ ण. °त्प्रत्नरं । २ च. ट. °वरं चाऽऽग्नी° । ३ ठ. ढ. °रं त्वाग्नी° । ४ क. °क्त्वा तेनो° ।

संमार्ष्टि दक्षिणमग्निम् ।

पूर्वमसंमृष्टमिदानीं संमार्ष्ट्याग्नीध्रः ।

ऐन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचरिते ।

आघारादितत्रमाज्यभागान्तमुभयोराग्नेयादिकमध्वर्योस्तस्मिन्नैन्द्राग्नपुरोडाशप्रचारान्ते सति, तावत्स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनः ।

प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः पूर्वेण सहावदानेन कृत्स्नां मेषीमवद्यत्युत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

पूर्वमुक्तान्येवोत्तरावदानेन सहावदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्वारुण्याः पूर्वेण सहावदानेन कृत्स्नं मेषमवद्यत्युत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

अवदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्राऽऽमिक्षयोः सांनाय्यविकारत्वाद्याजमानं सांनाय्यवदेव । भाष्यकृता तु वैश्वदेव्यामिक्षाविकारत्वान्मरुतामहं देवयज्यया प्राणैः सायुज्यं गमेयमित्येवं वारुण्यामपीत्युक्तं तद्बहुभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । नहि दर्शादेवानुमन्त्रणप्राप्तौ विकृतेरनुमन्त्रणं ग्रहीतुं शक्यम् । न च तत्स्था धर्मा आमिक्षाया वैश्वदेव्यास्तत्प्रकरणेऽनधीतत्वाद्विश्वेषां देवानामिति मन्त्रस्य । स हि मन्त्रोऽनारभ्याधीतो यत्र विश्वे देवा देवतास्तत्राऽऽमिक्षायां चरावाज्यहविषि वा प्राप्नुयाल्लिङ्गेन । ततस्तु वैश्वदेवचरौ यदुक्तमग्नीषोमानुमन्त्रणं तदप्ययुक्तम् । आनुमानिकाद्वाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वात् । एवं च वैश्वदेवहविर्मात्रस्य मन्त्रो न वैश्वदेव्यामिक्षाया एव स्वधर्म इति नाऽऽमिक्षान्तरेषु तस्यातिदेशः । किंच भरद्वाजेनोक्तमाग्रयणेष्टावेव वैश्वदेवचरौ विश्वेषां दे० प्राणैरित्यादि, तस्मिन्नेककपाले द्यावापृथिव्योरित्यादि । ततः पुनराहाथो एवात ऊर्ध्वं वैश्वदेव्यपृथिव्यानामनुमन्त्रयेदिति । तथा चैते देवताप्रयुक्ता एव मन्त्रा नान्यदेवताकहविरन्तरं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्कस्याप्यनुमन्त्रणं न द्यावापृथिव्यादीत्यपि सिद्धम् । तच्च कस्याहं दे० न्नाद इदमेव । कात्यायनेऽप्येवमेव सूत्रे ।

प्रकृतमनुसरामि—

कायानुब्रूहि कं यजेति ॥ ६ ॥ एककपाले संप्रेष्यति ।

शाखान्तरीया श्रुतिरियं प्रायेण देवतानिर्णय उदाहृताऽन्यथाऽपि निर्वाप एव ब्रूयात् । सर्वनामाऽपि सर्वशब्दो देवतावाच्यस्ति कस्मै स्वाहेत्यादिदर्शनात् । तदर्थं काय जुष्टमित्येव ज्ञेयमिति दर्शितम् । कस्याहं दे० न्नाद इत्येतदनुमन्त्रणम् ।

---

१ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. प्रचरितैः ।

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेति वा ।

मासनामभिरित्यनेन सर्वत्राऽऽन्तरालिकपर्वणां मासा एव देवतात्वेन गृह्यन्ते । तेन काम्यं वैश्वदेवमात्रं पर्व यत्र तत्र च न पूर्वोक्ता मासहोमा एवमत्रैककपालेऽपि नेति ज्ञेयम् ।

परिवत्सरीणाꣳ स्वस्तिमाशास्त इति
सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति ।

कृतव्याख्यानम् ।

प्रहृतेषु परिधिषु सꣳस्रावेणाभिहुत्य वाजिनेन प्रचरतः ।

गतार्थम् ।

यथा पुरस्तात् ।

वाजिनस्य कर्मनामधेयत्वाभावाद्यथेत्युक्तम् । अयमाशयः—एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीꣳषीति सार्थवादसाङ्गातिदेश इति न्यायमतमिति ।

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यन्म आजायते पुनः । यद्वा मे प्रतितिष्ठति तेन मा वाजिनं कुरु तेन सुप्रजसं कुरु तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कृतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति दक्षिणे विहारे भक्षयन्ति ।

सर्वेऽपि वाजिनाश्रावणप्रैषकर्तृत्वादध्वर्योरपि भक्षः ।

आ मा विशन्त्विन्दव आगल्गा धमनीनाम् ।
रसेन मे रसं पृण तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं
कृतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीत्युत्तरे ।

भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । नात्र प्रतिप्रस्थाताऽनुपयोगात् ।

सꣳस्थाप्य वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमव-
यन्ति तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ।

निष्कासः कुम्भीगतः । अत एवोक्तं भरद्वाजेन स्थालीगतं निष्कासं प्रज्ञातं निदधातीति । प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमिति सूत्रकारोऽपि तथैवातो नावदानशेषो निष्कास इति । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इत्यादाववभृथशब्दो गौण एवातो मुख्यः सौमिकावभृथ एव तस्यैव स्वधर्मत्वात्तेन व्याख्यातोऽयमवभृथः ।

न साम गीयते ।

प्रतिषेधादित्यर्थः ।

---

१ घ ङ. ज. झ. ञ. ढ. °शास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त । २ ग. ठ. ड. ण. °व्या- मिक्षानि° ।

तूष्णीमेव परेत्य ।

उदकमिति शेषः ।

वारुणस्य धर्मेण निष्कासं प्रतिपाद्य ।

यत्र वारुण एककपालो विहितस्तस्य स्थाने निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्तीति श्रुतेर्वारुणस्य पुरोडाशस्य धर्मेणेत्युक्तमन्यस्मिन्द्रव्ये तेनार्थेनेत्युक्तत्वात् । ननु निष्कासः शेषः स कथं वरुणाय हविष्ट्वेन देय इत्याशङ्क्योक्तं प्रतिपाद्येति । प्रतिपत्तिरपि वचनात्स्विष्टकृद्यागोऽपि भवतीत्याशयः । तथा च यावदुक्तमवभृथे प्रयाजादि तत्स-र्वमपि भवति ।

तुषानृजीषधर्मेण प्रतिपादयति ।

तुषैश्चावभृथमित्युक्तत्वात्तुषानित्युक्तम् । तेन यत्ते ग्राव्णा चिच्छिदुः सोमेति मन्त्रेषु यद्वो मुसलेन चिच्छिदुर्व्रीहयो यवा राजानः । प्रियाण्यङ्गानि०मुसलेन परू१ंषीत्येवमादिकमूहनीयम् ।

अवभृथादुदेत्य वाससी यस्मै कामयेते तस्मै दत्तः ।

परिहिते वाससी । स्पष्टम् ।

श्वो भूते पौर्णमासेनेष्ट्वोदवसायानुदवसाय वा प्रसूता देवेन सवित्रेत्युन्दंति ।

गतार्थम् ।

पशुधर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवोऽग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सहेन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सहाग्निस्ति-ग्मेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥ ७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अत्रापि संज्ञाया अभावाद्यथेत्युक्तम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमे वरुणप्रघासप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ततश्चतुर्षु मासेषु कार्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा त्र्यह१ं साकमेधैर्यजते ।

साकमेधा मेधा यज्ञास्तन्त्रेण क्रियमाणाः साकं सहेत्युक्ताः । समासे साकमित्यस्य

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °षकल्पेन प्र° । २ ग. ङ. च. ज. झ. ञ. ठ. ड. ढ. °मास्येष्ट्वो° । घ. ट. °मासेष्ट्वो° । ३ ख. ग. च. ठ. ठ. ड. ण. °सूतेत्यादि ग° । ४ ज. °न्दन्ति य° ।

मखोपदच्छान्दसः । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां क्रियमाणानां महाहविष एव चतुर्षु मासेष्वतीतेषु क्रियमाणत्वात्तस्यैवाङ्गेष्टिभिः सह ग्रहकालता । साकमेधाः साकꣳ सूर्येणेत्यादिना विहिताः । अतः साकमेधप्रधानान्यङ्गैः सह ग्रहसाध्यानीत्यर्थः । ततश्चतुर्दश्यां सूर्योदयात्प्रागुपक्रमः ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकꣳ सूर्येणोद्यता साकꣳ रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषां मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं न बर्हिरनुप्रहरतीत्येकेषामपराह्णे गृहमेधीयाय वत्सानपाकरोति यावन्तो यजमानस्यायजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् ।

उद्यतोदयमागच्छता निर्वापोऽथवा प्रधानप्रचारः । उद्यद्भिः प्रथमरश्मिभिरिति यावत् । यावन्तो यजमानस्य वत्सास्तान्सर्वानपि पुंस्त्वमविवक्षितमेकशेषात्सिद्धमिष्टिः । अपराह्णे स्पष्टं गृहमेधीयकर्मणे चरवे वा गृहमेधिनो देवता यस्य तत्तथा । यद्यपि विशिष्टा देवता तथाऽपि विशेष्येणैव नामता वैमृधवत् । अतो न देवतायै पयसे वत्सापाकरणं किंतु चरुश्रपणार्थं यत्र क्रियते तत्र लौकिकवत्सापाकरणमित्युक्तम् । अयजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् । इषे त्वेत्यादि यजुर्यत्र न क्रियते कर्मणि तादृशेन तूष्णीकेन कर्मणा वत्सापाकरणमात्रं दृष्टार्थमेव कर्तव्यम् । तत्र न शाखा नित्या पूर्ववत्किंतु सांनाय्ययजुर्भिर्विना तूष्णीं शाखामाहृत्य तूष्णीमपाकरोति । एतस्माज्ज्ञापकात्केचिदाहुः पक्षे मन्त्रैरिति तच्च दर्विहोमत्वाद्यावदुक्तमेव नहि लिङ्गेनातिदेशानुमानं दर्विहोमेऽस्ति ।

सायꣳ हुतेऽग्निहोत्रे गृहमेधीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ।

स्पष्टम् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

तस्य दर्विहोमत्वस्य न्यायशास्त्रे निर्णीतत्वान्नातिदेशेनाङ्गप्राप्तिरतोऽन्यशाखोपदेशतो यानि प्राप्तानि तानि व्याख्यायन्ते । उक्तं चैतदर्थं दार्शपौर्णमासिकानि प्रधानान्युत्तरस्यां ततौ चोद्यन्तेऽन्यत्र सोमाद्धर्माद्दर्विहोमेभ्य इति, तानि स्वधर्माणीति च । तस्मान्नातिदेशोऽपि तु यावदुक्तस्वधर्माण्येव ग्राह्याणि ।

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योलपराजीꣳ स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

औषधपात्राणि ।

पवित्रेण दोहपक्षे चरुश्रपणकुम्भीमपि दोहपात्रं वा कपालस्थान आह—

कुम्भीं तिस्रश्च पात्रीः ।

पाकार्थं कुम्भीमुद्धरणपात्रीः । अत्रेध्माबर्हिःपरिसंख्या प्रणीतानां च न प्रणीताः प्रणयतीति भरद्वाजः । आसं वरणं च । अत्र इतीत्वेंत्यन्तमुपदेशेनान्यत्सामर्थ्येनेति ज्ञेयम् ।

निर्वपणकाले मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः प्रभूतान्व्रीहीन्निर्वपति यावत्पयो मन्यते ।

पयोनुसारेण व्रीहीणां निर्वापः । चतुरो मुष्टीन्निरुप्य प्रभूतानन्वावपतीति भरद्वाजापस्तम्बौ । चतुर्थ्यन्तदेवतापदेन मन्त्रोऽप्यनुज्ञातो देवस्य त्वेति ।

पवित्रेण गां दोहयति ।

वत्सापाकरणार्थमानीतेन शाखापवित्रेणेतरधर्मनिवृत्तिश्च परिसंख्यानात् । तथा चैतदुक्त्वाऽऽपस्तम्बः पक्षान्तरमाह सांनाय्यवदिति । स पक्षोऽस्मादस्ति । वत्सापाकरणममन्त्रममन्त्रो दोहः । पवित्रेण कुम्भ्यामन्तर्गार्हपत्येऽधिश्रितायामित्यर्थः ।

न तण्डुलानुत्पुनाति यजुरुत्पूतेनैव पयसा श्रपयतीत्येकेषाम् ।

चरुधर्मत्वेन प्राप्तत्वात्प्रतिषेधो नोत्पुनातीति । तूष्णीं शाखाहरणपक्षे तु पवित्रेणेत्ययं विधिरेकेषां शाखिनां यदा न शाखाहरणं तदा यजुरुत्पूतेनेति विधिरेकेषाम् । एवकारः प्रणीतानिवृत्त्यर्थः । पवित्रेण दोहनिवृत्त्यर्थत्वेऽत्र पयः श्रपणार्थं श्रूयते तथ ऽपि प्रतिषेधान्न पयः प्रणयतीत्यर्थः । यजुषा देवो वः सवितेत्यनेनोत्पूतेन । अत्र हि श्रूयते सर्वासां दुग्धे सायं चरुमिति । तत्र दुग्धस्य श्रपणार्थत्वेन श्रूयमाणत्वान्न प्रदेयद्रव्यतेति लौकिकं वत्सापाकरणं लौकिको दोहः । तत्र प्रणीताप्रतिषेधाय यजुरुत्पूतेनेति पक्षो न्यायसिद्धः । शाखान्तरे तु शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रेण संदोह्य तं चरुं श्रपयतीति । तथा तमेव प्रकृत्य श्रूयते तस्य द्वग्यावृदिति द्विःप्रकारा क्रिया सांनाय्यवदौषधवदिति श्रुतेरर्थः । तत्रास्यापूर्वकर्मत्वाद्यावदुक्तमेव ग्राह्यम् । औषधधर्मास्तु युक्ता एव दर्शिताः । सांनाय्यधर्मास्तु वचनात्पक्षे यावदुक्ता एव ग्राह्या न तु तेषां मन्त्रा अपि । मन्त्रा ह्यतिदेशान्न भवन्ति । दोहविकारत्वाभावात् । तस्माद्दोहोऽप्यमन्त्र एव । यदपि श्रूयते यजुषा वत्सानपाकरोतीति तदपि प्राप्तये न तु प्राप्तनिषेधेन तस्य यजुषोऽतिदेशोपदेशाभ्यामप्राप्ते, नचात्र वाचनिकोऽतिदेशोऽस्ति । अतिदेशवत्त्वं सामानाधिकरण्येनेति श्रुतिः सायमग्निहोत्रमिति संज्ञा तथैतद्ब्राह्मणानीति वाक्यम् । नचैतन्नित्यवत्कर्तव्यमिति विधिरस्तु किंतु क्रियानौषधधर्मः क्रियाऽश्रुतधर्मोऽत्र दश्यत

१ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. °म् । म° । २ च. ट °म् । तुषध° । ३ च. ट. °क्षेण प° । ४ च. ट. वाक्यम् । ५ च ट. तु प्राप्तः किं° ।

इत्यर्थः । सादृश्येन वत्सापाकरणादिना तु दर्विहोमत्वात्स्वधर्मस्यातिदेशो निराकृतः स्वेनैव । अत्रायं प्रयोगक्रमः—यजमान वाचं यच्छेत्युक्त्वा वाग्यतः पात्राणीत्यादि । ततो यथार्थनिर्वापादि त्रिष्फलीकृत्य प्रक्षालनं निनीय ध्रुवाऽसीति स्थालीमुपधायाधिश्रयण-काले तु न तण्डुलानुत्पुनाति स्थाल्यां शाखापवित्रवत्यां तूष्णीं दोहयित्वाऽनुत्पूतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । श्रपणपक्षे तु न शाखाहरणं न शाखापवित्रकरणमुपधाय स्थालीं लौकिकेन कर्मणा गां दुग्ध्वा तत्पयो दर्भपवित्राभ्यां यजुषोत्पूय तत्स्थाल्यां निक्षिप्यानुत्पूतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । आपस्तम्बस्यैव समन्त्रदोहपक्षस्तृतीय उक्तो नान्यैर्भरद्वाजादिसूत्रकारैर्नाप्यस्मदाचार्येण प्रथमं शाखाहरणादिपक्ष एव सर्वं समन्त्रं केचिदाहुस्तच्चिन्त्यम् ।

दक्षिणाग्नौ प्रतिवेशमोदनं पचति ।

पत्ये स्त्रीकुमारेभ्यश्च प्रतिवेशमोदनं पचतीत्युक्तं वैखानसेन प्रतिवेशमोदनं दक्षि-णाग्नौ लौकिकेन कर्मणा पचति ।

स्फ्यमादाय स्तीर्णाया वेदेर्लोमभ्योऽधिस्तम्बयजुर्हरति ।

सांतपनेष्टौ न बर्हिरनुप्रहरतीत्युक्तमतस्तस्मिन्स्तीर्ण एव बर्हिषि लोमभ्योऽवयवे-भ्योऽधि उपरि स्तम्बयजुर्हरति ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रैषेण प्रतिपद्यते ।

स्तम्बयजुर्हरणेन वेदिकरणमुक्तम् । स्पष्टं, गतम् ।

यदन्यदिध्माबर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ।

न पत्नी[१] संनह्यति न सामिधेनीरन्वाहेति वचनाद्बर्हिषः स्तीर्णत्वादिध्मस्याभावा-दित्यर्थः ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव गृह्णाति ।

न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजा नाऽऽघाराविति वचनाद्ध्रुवायामेवेत्युक्तम् ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं
प्रोक्ष्य प्रोक्षणावशेषं निनीय पवित्रे
अपिसृज्य ध्रुवा[१] स्रुवं च सादयति ।

दर्विहोमत्वादपूर्वकर्मान्तरविधानार्थमेवमुक्तं वेद्यामेवाऽऽस्तीर्णायामेव प्रोक्षण्यव-शेषमित्यादि ।

एषाऽसददिति मन्त्र[१] संनमति ।

एता असदन्निति मन्त्रम् ।

---

१ ख. ग. घ. च. ट. गा ।

विष्णवसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ।

विष्णूनित्यस्य संनामः ।

यदानीकवतस्य बर्हिस्तत्सांतपनीयस्य
तद्गृहमेधीयस्य तत्स्तीर्णमेवेत्येकेषाम् ।

सांतपनेऽपि पूर्वमेव बर्हिरानीकवतस्यापि न बर्हिरनुप्रहरेदित्यर्थः । प्रस्तरप्रहरणं तूभयपक्षेऽप्यस्ति ।

उद्वासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

स्पष्टम् ।

शृतस्य हविषः शरमुद्धृत्य प्रज्ञातं निधाय ।

गृहमेधीयस्योपरि स्थितस्य हविषः सफेनं मण्डं शरम् । गतम् ।

पात्रीषूपस्तीर्य त्रीनोदनानुद्धरति ।

आसादितासु पात्रीषूपस्तीर्य तास्वेव त्रिसंख्याकान्कुम्भीत उद्धरति ।

निष्कासितां कुम्भीं निदधाति ।

अन्तर्वेद्युतरौदनशेषलिप्तां स्थापयति ।

अनिमृष्टं दर्व्युदायुवनमवधाय ।

दर्वी ययौदन उद्ध्रियते सा प्रसिद्धा । तस्या योऽग्रिमभागो विस्तीर्णः स उदायुवनं पच्यमान ओदनो येन दर्वीप्रदेशेनाधस्तादुद्भ्रमान ऊर्ध्वमा समन्ताच्च यूयते मिश्रः क्रियते तद्दर्व्युदायुवनं तदप्यनिमृष्टं बहुतरलेपयुक्तमनिष्कासितलेपं निधाय तस्यां कुम्भ्यामेव ।

अभिघार्योत्पूयालंकृत्यौदनानासादयति ।

वेद्याम् ।

ओढासु देवतास्वग्निमुपवाज्याऽऽज्यभागाभ्यां प्रचर्य ।

सामिधेनीनां प्रवराघारप्रयाजानां निवृत्तिः । देवतावाहनानन्तरमग्नीदग्निं त्रिः संमृड्ढीत्युक्त्वोपवाज्याऽऽज्यभागाभ्यामेव प्रचरेत् ।

जुह्वामुपस्तीर्य सर्वेभ्य ओदनेभ्यः समवदायाभिघार्य मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहि मरुतो गृहमेधिनो यजेति संप्रेष्यति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः सकृत्सकृदेवावदायाभिघार्य वषट्कृते जुहोतीति शेषः ।

---

१ घ. ङ. च. झ. ञ. °वनस्य । २ ख. ग. घ. ट. ठ. ड. ण. °वेभ्यः ।

स्विष्टकृत्प्राशित्रमिडा च क्रि[1]यन्ते प्राशितायाममा-
त्येभ्य ओदनानुपहरन्ति ये हविर्भोजना भवन्ति ।

पात्रीगतानोदनानमात्येभ्यो ददाति ये हविर्भोजना हविर्भोजनार्हा अनुपनीतस्त्री-व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ।

प्रतिवेशपकस्य पत्न्यश्नाति ।

पत्नीस्त्रीकुमारा इति वैखानसः ।

इडान्तो गृहमेधीयः संतिष्ठते ।

पूर्णादर्विहोमस्तु नैतस्याङ्गमपि तु कौडिनेष्टेः । कौडिनस्य तन्त्रं प्रक्रमयति पुरा प्रातरग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण प्रचरतीति भरद्वाजोक्तेर्नैतत्तन्त्र इति संतिष्ठत इत्युक्तम् ।

आञ्जतेऽभ्यञ्जतेऽनु वत्सान्वासयन्ति ।

अञ्जनं चक्षुषोः सर्वेषाममात्यानां दंपत्योर्ऋत्विजां च । ततोऽभ्यञ्जनं तदुच्यते पादाभ्यञ्जनं गोभिर्मातृभिर्वत्सानां संसृष्टतया वास एतानि कर्तव्यानि ।

प्रतिवेशाश्च पचन्ते ।

अन्यानपि ।

गाश्च घ्नते ।

व्यञ्जनाय पचन्ति ।

सुहिता एता[2]ं रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमुखिनः ।

सुहितास्तृप्ताः । प्रतीताः प्रणयिनः । न विद्यतेऽवर्तिः खिन्नता यत्र तन्मुखमन-वर्तिमुखम् । तदस्ति येषां ते तथा । अखिन्नमुखा हृष्टा इति यावत् ।

पराचीनरात्रेऽभिवान्यवत्साया अग्निहोत्र्याश्च वत्सौ बध्नाति ।

अभिवान्यो वत्सो यस्या या मृतवत्साऽन्येन वत्सेनाधःप्रस्नुता सा तथा तयोर्व-त्सयोर्वचनं दृष्टार्थं वत्ससङ्गे मन्थार्थमग्निहोत्रार्थं च दोहौ न स्तः । पराचीनोऽपरो भागो रात्र्याः पराचीनरात्रम् ।

पुरा प्रातरग्निहोत्रा[2]त्पू[3]र्णदर्व्येण[4] प्र[5]चरन्ति ।

पूर्णा दर्वीत्यनेन मन्त्रेण क्रियमाणो होमः पूर्णादर्विहोमः ।

दर्व्यामुपस्तीर्य शरनिष्का[6]सस्य दर्वीं पूर-
यित्वा निमृष्टं दर्व्युदायुवनमवदायाभिघार्य ।

शरेण युक्ता निष्कासा स्थालीगतस्य मिश्रस्य तेन दर्वीं पूरयित्वा निमृष्टं निमृज्य गृहीतं दर्व्युदायुवनलेपं दर्व्यामेवावदायाभिघार्य दर्वीम् ।

---

१ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. क्रियते । २ घ. ढ. °त्रात्पौर्णद° । ३ च ट. °त्पूर्णाद° । ४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °ण च° । ५ ग. ठ. ङ. ण. प्रचरति । ६ घ. झ. ढ. °ष्कासेन द° ।

पूर्णा दर्वीत्यनुद्रुत्यर्षभमाहूय देहि म इति तस्य रवते गार्हपत्ये जुहोति ।

शतक्रतो इत्यन्तं मन्त्रमुच्चार्य तत ऋषभं बलीवर्दमाहूयाऽऽकार्य । प्रसिद्धमेतल्लोके भार्यया गौराकारितो रौति शब्दं करोति तस्मिञ्शब्दे कृते सत्येव निहरामि त इत्यन्तेन स्वाहान्तेन मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहोति । इन्द्रो देवता । ऐन्द्रं शर इति श्रुतेः ।

यदृषभो न रूयाद्ब्रह्माणमामन्त्र्य तेनानुज्ञातो जुहुयात् ।

ब्रह्मन्होष्यामीत्यामन्त्र्य ।

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशꣳ सप्तकपालं निर्वपति साकꣳ सूर्येणोद्यता साकꣳ रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

गतार्थम् । पौर्णमासं तन्त्रं संतिष्ठते ।

तदानीमेव महाहविर्भिर्यजते ।

समाप्तायामिष्टौ महाहविर्नामकैर्हविर्भिर्यजते । तत्र तान्यपि हवींषि साकमेधशब्दवाच्यानि । तथा चानीकवत्प्रभृतिषु पञ्चस्वपीष्टिषु साकमेधीयं हविरित्येव ।

तेषां वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः ।

उत्तरविहारकर्मणा व्याख्याता गतार्थता । अत्रानुदवसानपक्ष एव बह्वनुग्रहाय ।

पञ्च संचराणि निरुप्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालम् ।

गतार्थम् ।

असꣳसृष्टमैन्द्राग्नमवहत्य तस्य प्रज्ञाताꣳस्तुषान्निदधाति ।

नानाबीजवत्पृथङ्निर्वापाद्यवहननं तस्यैन्द्राग्नस्यैव तुषानवभृथार्थं निदधाति । अन्येषामेव तुषैरुपवापः ।

कार्तिक्यां यथाऽऽषाढ्यामेवं पृषदाज्यं गृह्णाति मार्गशीर्ष्यां तु यथा श्रावण्याम् ।

गतार्थम् ।

अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यमूर्ध्वो अध्वरेष्ठा अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी अव स्विष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति स्रुच्यमाघारमाघारयति ।

द्वितीयाघारे वैशेषिको मन्त्रो गतार्थः । इन्द्रो देवा वा देवता ।

सहश्च सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहेति वा ।

गतार्थम् ।

इदावत्सरीणा९ं स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽ-
शास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति ।

गतार्थम् ।

ऐन्द्राग्नतुषैरवभृथमवयन्ति गमनसंयुक्तं
तुषप्रतिपादनं च क्रियते ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अत्रावभृथशब्दो गौणः पूर्ववद्धर्मानभिधानादतः परिसंख्येतरकर्मणामिति दर्शयितु-मुक्तं गमनसंयुक्तं यावत्तावदेव कृत्वाऽवभृथं गत्वा तुषांस्तूष्णीमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने साकमेधस्तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

तदानीमेव महापितृयज्ञेन यजते ।

पिण्डपितृयज्ञान्महापितृदेवताको यज्ञस्तेन साकमेधैः सहैतस्य त्रैयम्बकस्य च समानप्रधानता । साकमेधान्पितृयज्ञं त्र्यम्बकानिति पृथङ्निर्देशात् ।

दक्षिणतःपुरस्ताद्दक्षिणाग्नेर्यजमानमात्रीं चतुरश्रां वेदिं करोति ।

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतःपुरस्तादिति विदिक्त्वाग्नेयकोणाभिमुखां चतुरश्रां न दीर्घां प्राकृतवेदिबाधेन ।

तस्याः प्रतिदिश९ं स्रक्तयो भवन्ति ।

तस्या वेदेः स्रक्तयः कोणा दिक्षु भवन्ति । तत्रैवमूह्यं दक्षिणाग्निमध्ये शङ्कुं निखाय चतुरस्रं कृत्वा मध्ये शङ्कौ पृष्ठ्यायाः पाशं निधाय तां रज्जुं चतुरश्राग्नेय-कोणेन नीत्वा वितत्य ततो दक्षिणाग्न्यायतनभ्रमणरेखारज्जुसंयोगे शङ्कुं निहत्य तत्र यजमानमात्र्या रज्ज्वा उभयतःपाशायाः पाशं निधाय द्वितीयपाशं वितत्य पृष्ठ्यां निहितशङ्कौ निदधाति सा प्राची । पृष्ठ्यायामेतया चतुरश्रं यजमानमात्रं विहृत्य समानसंनामां[2] कुर्यात् । सा च विदिक्षु संनता दिक्स्रक्तिः पितृमेधीयवेदिः ।

अवान्तरदेशांस्तनुमध्यानि[3] ।

विदिशः[4] प्रति तनूनि संनतानि मध्यानि मध्यभागाश्चतुरश्राया भवन्ति । विदिश

---

१ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. °नं क्रि° । २ च. ट. °संमानं कु° । ३ घ. ङ. ढ. °शानमु° । ज. झ. ञ. °शातनु° । ४ च. ट. °दिशाम्प्रति ।

आग्नेय्याद्या एव कर्माणि तु स्वभावतः सिद्धा एव प्रागादिदिशो भवन्तीति ज्ञेयम् । दक्षिणस्रक्तिं दक्षिणेन ब्रह्मयजमानस्थान उत्करस्तूत्तरस्रक्तिप्राचीनस्रक्तिमध्यदेश एव । तृतीयभागे द्विपदेन पश्चिमस्रक्तिसमीप उत्तरतो होतुः स्थानं तदनुरूपतया यजमानहोतृषदनानि भवन्ति ।

सर्वत्र देवप्रवादमन्त्रं देवपितृवत्संनमति ।

सर्वेषु सर्वग्रहणमापस्तम्बमतव्युदासार्थं तदग्रे वक्ष्यते । देवान्प्रकृष्टतया प्रयोगतया प्रधानकर्मसमवेततयेति यावत् । तथा यो वदति मन्त्रः स देवप्रवादः । एकवचनं जातिख्यापनार्थं, तं मन्त्रं, देवपितृवत्, देवाः पितरश्च प्रतिपाद्यत्वेन विद्यन्ते यस्मिन्नभिधानकर्मणि तद्वत्त्वं संनमति तथोहति क्रियाविशेषणं नपुंसकम् । अथवा देवपितृप्रवादं मन्त्रवत्संनमति उभयपदयुक्तान्करोति ।

विकृतस्य प्राकृतानन्तरं समावेशं दर्शयन्नुदाहरति—

यथा पृथिवि देवपितृयजनि देवानां पितॄणां[1] परिषूतमसि देवपितृबर्हिर्मा त्वाऽन्ववाख्या तिर्यक्कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शकेयमिति ।

संनामेन देवपदस्य त्यागो मा भूदिति द्वयवन्मन्त्राः पठिताः । अत्र हि श्रूयते— उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । तत्र सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपतीति सोमो देव इज्यते स पितॄणां राजेति पितृत्वम् । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो० मासा वै पितरो बर्हिषद इति मासाभिमानिनां देवानां तथात्वम् । एवमुत्तरत्रापि तेषामपि पितृत्वं श्रूयते—ये वै यज्वानस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता इति । सर्वेषां देवत्वं पितृत्वमस्तीति देवाश्चेति भवति बहुवचनेन निर्देशस्तस्माद्द्वयोरपि पदयोर्ग्रहणमिति भावः । अत्र प्रथमं देवस्य त्वेति मन्त्रमुपेक्षितवान् । तत्रायमभिप्रायः—इज्यमानदेववाचिनो देवपदात्पितृमदमूहनीयमुक्तं श्रुतेरेवं स्वयमप्युक्तवान्यथार्थमूह इति । तत्तु पितॄणामिज्यमानानामेव चात्र प्राप्तिस्त इज्यमाना एव देवा यत्र मन्त्रे प्रतिपाद्या देवपदेन तत्रैव पितृपदमूहनीयं देवस्य त्वेति मन्त्रे देवपदं नेज्यमानदेवप्रकाशकमपि तु द्योतनात्मकस्यासमवेतस्य सर्वस्य ततो नोहः । उपसर्जने देवपदे नोह इत्यापस्तम्बः । ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीत्यविकारो वा परवाक्यश्रवणादिति देवपित्रे(त्रि)ष्ट्यामिति पृथिवि देवपितृयजनीत्युक्तं समवेतदेवप्रकाशकत्वं यथा देवेभ्य इत्यत्र तथाऽत्रापीति भावः । बर्हिराहरणे प्रथममुदाहरणमनुपसर्जनं देवानां प्रतिपादकं द्वितीयमुपसर्जनं देवानां ततस्तु मध्येऽन्वाधानमन्त्राणामूहो

---

१ ख. ग. च, ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ण. पितणां । २ च. ट. ॰वय॰ ।

नोक्तः । तत्र विहव्यानामसमवेतार्थप्रकाशकत्वान्न लिङ्गानुरोधो नानाकर्मसु विनियोगस्तु श्रुत्या, उपस्थानेऽग्निहोत्रे कश्चिदग्न्यवयवेनैव । तस्मान्नाऽऽसां दर्शपूर्णमासदेवताप्रतिपादकत्वमतो नोहः । अग्निं गृह्णामीत्यादीनां च देवतापदेषु नोहस्तस्य हविर्भागिदेवपितृसाधारणत्वात् । देवपदं हि प्राकृतजातिवाचि न देवतापदं तस्य संप्रदानवाचित्वात् । तथा च यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णातीत्युक्त्वैतद्वै देवाना-मित्यादिना देवपितृमनुष्याणामुपसंहारेणाग्निं गृह्णाति । स एवाऽऽयतने देवताः परि-गृह्णातीति सर्वे देवमनुष्यपितरो देवतापदेन गृहीताः । सूत्रकारोऽपि देवप्रवादमित्ये-वाऽऽह देवशब्देनैव प्रवदन्तीत्यर्थख्यापनाय । तान्देवान्पितॄनिति भवत्येवाग्रे च वक्ष्यते देवेभ्यः पितृभ्यो जुष्टमिहेति । देवानां पि०देवपितृबर्हिरित्युक्त एव । देवपितृबर्हिः शतवल्शमिति देवपितृंगममसि । तत्रापि देवान्यजेत्यत्र न भवति । यत्र प्रधानाङ्गदे-वतासाधारण्येन प्रधानपरतया वा देवशब्दः स एवोह्यो नत्वन्य इत्याद्यूह्यम् । प्रयोगे स्पष्टं भवेत् । वेदे देव वेदेत्यविकृतं देवेभ्यो वेदेति च नोह्यं भूतार्थस्तुत्या प्रवृत्तत्वात् । वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याहेत्यत्र देवजातेर्वित्तवेदयितृत्वेन भूतार्थो गृहीतोऽत्राप्य-भव इति भूतप्रत्ययात् । यो वो देवाः पितरश्चरतीति त्रिविधानि कर्माणि प्रधानहवि-र्मात्रसंस्कारकाणि । यथा साङ्गनिर्वापप्रोक्षणावहननादिकान्यासादनान्तानि ततस्तान्येवं-जातीयकानि ज्ञेयानि कानिचित्प्रधानस्येत्यङ्गभूतान्यदृष्टार्थानि आद्यानि, द्वितीयान्यङ्ग-द्रव्यसंस्काररूपाणि । यथाऽऽज्यग्रहणं जुहूप्रभृतोः । तृतीयानि अङ्गप्रधानार्थद्रव्यसं-स्कारकाणि । यथाऽन्वाधानबर्हिःपाणिप्रक्षालनवेदिकरणाज्यनिर्वापादीनि । तत्रादृष्टा-र्थेषु नोहस्तथा च समवेतप्रकाशकेषु यथा देवान्यजेति तथा देवस्य त्वेत्यादि । इतरेषु समवेतदेवतावाचकपदेषूहः कार्यः । अत्र केचिदाहुः–प्रधानद्रव्यसंस्कारेषु देवपदस्थाने पितृपदमिति, तेषामभिप्रायः—सोमादयः पितृरूपा एव । यदपि श्रुतौ–उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति तदङ्गप्रधानाभिप्रायमिति तदतिमन्दम् । सोमादीनामेकैकस्यै-वोभयात्मकत्वमाह श्रुतिः । कुतः, दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपतीति तथोत्तरत एवो-पवीय निर्वपेदिति विकल्पेनोभयधर्मदर्शनात् । संवत्सरो वै सोमः पितृमानित्यादिना च प्रधानदेवतानामेव द्विरूपतोच्यतेऽतस्त्वं देवानामित्यादावपि सत्येव देवपदे पितृपदमपि द्वितीयमावपनीयमिति संक्षेपः ।

अत्राऽऽदौ वेदं कृत्वा वेदिमेव करोतीत्याह—

उद्धननान्तं कृत्वा सर्वतः परिश्रित्योत्तरा२ स्रक्तिं द्वारं कृत्वा ।

उद्धननान्तैव वेदिरखाता भवतीति श्रुतेः । इमां नरा इत्यादि न लुप्यते । अदृष्टार्थ-

१ ङ. ॰स्मात्तासां । २ च. ट. ॰षु स्ववत्पदसोमे पि॰ ।

त्वादत्र प्रैषस्य । ऋतमसीति पूर्वपरिग्राहः । सर्वासु दिक्षु कटादिना परिश्रयणं वेदेरेवाऽऽवरणम् । उत्तरां स्रक्तिं द्वारं कृत्वा ।

दक्षिणाग्रेरङ्गारामाहृत्य मध्ये वेदेर्न्युप्योपसमादधाति ।

मध्यतोऽग्निराधीयत इति श्रुतेः ।

एषोऽत्राऽऽहवनीयः ।

गतम् ।

आहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्वाधाय ।

अमुमेवाऽऽहवनीयं प्राकृते प्रणीतेऽपि नान्वाधानमिति वक्तुमुक्तः क्रमः । नो चेदग्नीनन्वाधायेति ब्रूयात्ततः सर्वेषामन्वाधानं प्राप्नुयात्तदनङ्गे प्राकृत आहवनीये मा भूदिति त्रयाणामेव ग्रहणम् । देवान्पितॄन्परिगृह्णामीति माहापितृयज्ञं हविः ।

इध्माबर्हिराहरति द्राघीयः प्राकृतात्समूलं बर्हिर्दात्युपमूललूनं वा ।

इध्माबर्हिः प्राकृताद्दीर्घम् । वर्षीयानिध्म इध्माद्भवतीति श्रुतेः । बर्हिस्तु सह मूलैरुत्पाटितं मूलसमीपे छिन्नं वा पूर्वत्र न च्छेदनं तन्मन्त्रश्च ।

द्वौ परिधी सर्वान्वोपसंनह्यति ।

इध्मे द्वौ त्रीन्वा संनह्यति । यदा द्वौ तदा विंशतिधेत्यूहः । न चेन्न । समानासु सामिधेनीषु सं[३]स्व(तीष्व)सौ यथाप्रकृतीत्युक्तत्वात् ।

पात्रसꣳसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

गतम् ।

सोमाय पितृमते षट्कपालानि पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानार्थं कपालम्[४] ।

स्थूलमित्यर्थः ।

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थार्थं वारणं पात्रꣳ शरावं वा ।

वरणवृक्षस्य पात्रं मृन्मयं शरावम् ।

निर्वपणकालेऽध्वर्युर्दक्षिणतः शकटमारुह्य प्राचीनावीती यवान्निर्वपति ।

अध्वर्युरेव प्राचीनावीती, अग्रे सर्वेषां प्राचीनावीतित्वविधानात् ।

---

१ ठ. ड. °णीय तेनापि । २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °यः प्रकृ° । ३ च. ट. सद्वासो । ४ ख. ठ. ड. °म् । स्थल° ।

उत्तरतो वा यज्ञोपवीती ।

उत्तरतः शकटमारुह्य यज्ञोपवीती निर्वपति ।

सोमाय पितृमते पुरोडाशꣳ षट्कपालं निर्वपत्याज्यं वा ।

आज्यं तु यागकाल एव नत्विदानीम् । आज्येन यजतीत्यर्थः ।

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्नि-
ष्वात्तेभ्यो मन्थं यमाय मन्थमित्येकेषाम् ।

मन्थस्य विकल्पेन देवताद्वयम् ।

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्यावहन्ति ।

गतम् ।

त्रिष्फलीकृतेषु त्रिभागमन्त्रेण षट्कपालमपच्छिद्य पिनष्टि ।

तमेव पिनष्टि ।

उपधानकाले—

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय प्रथमेन
कपालमन्त्रे[1]ण दक्षिणाग्नौ[2] भर्जनार्थं कपालमुपदधाति ।

यवानां भर्जनयोग्यं कपालं, प्रथमग्रहण*मूहप्रतिषेधार्थम् ।

षट्कपालमधिश्रित्याधिश्रयणमन्त्रे[3]णोप्य धाना भर्जयति ।

धानार्थान्यवान् ।

अनुपदह्यमानाः परिशेरते ॥ ११ ॥

धानाः कपालस्था एव यथा न दग्धा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः ।

अखाता वेदिर्भवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्य ।

गतम् ।

संप्रैषेण प्रतिपद्यते यदन्यत्पत्नीसंनहनात्तत्संप्रेष्यति ।

गतम् ।

न पत्नीꣳ संनह्यति नान्वास्ते गृहेष्वेवाऽऽसीनाऽऽज्यमवेक्षते ।

स्पष्टम् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य गार्हपत्य आज्यानि गृह्णाति ।

आज्यानि गार्हपत्यं प्रत्यानीय गृह्णाति । पुनरानीय ग्रहणम् ।

---

* ग. च. ट. ठ. पुस्तकटिप्पण्यां 'णमन्यप्र' इति पाठः ।

---

१ ठ. ह. °ण धाना° । ड. °ण धानार्थं द° । २ च. ट. ण. °ग्नौ धाना° । ३ ख. ग. ठ. ड. ण. °न्त्रेण धा° ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

अपबर्हिषः प्रयाजानूयाजा अतश्चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति गृह्णाति ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्येध्मं वेदिं बर्हिश्च प्रोक्ष-
ण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्याग्रेषु बर्हिर्गृहीत्वा ।

इदमेव विधातुं पूर्वोक्तः ।

त्रिः प्रसव्यमग्निं धून्वन्पर्येत्यौर्ध्वः प्रस्त-
रस्तं धारयमाणस्त्रिरधून्वन्प्रतिपर्येति ।

सर्वं बर्हिर्गृहीत्वा विधून्वन्किरन्स्तृणान्निति यावत् । अप्रदक्षिणमग्निं परितो गच्छति । और्ध्वो यो भागो मुष्टिना यावान्गृहीतस्तावन्तं परिशेषयेत्तमेव प्रस्तरं धारयमाणस्तथैव प्रदक्षिणमस्तृणन्नेवं प्रतिपर्येति । इदमेव वेदिस्तरणं स्तरणमन्त्रः सकृत्स प्रस्तरो भवति प्रकृतबाधेन ।

द्वौ परिधी सर्वान्वा परिदधाति ।

गतार्थम् ।

प्रतिषिद्धे विधृती तूष्णीं प्रस्तरं न्यस्य-
त्युद्वासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

प्रस्तरस्थाने विना विधृती तूष्णीं तूष्णीमेव न्यस्येदिति श्रुतेस्तं मुष्टिं प्रस्तरत्वेन न्यस्यति ।

यत्प्रागलंकरणात्तत्कृत्वा ।

गतम् ।

विभागमन्त्रेण धाना विभज्य पिष्टानामावृताऽर्धान्सक्तून्कृत्वा ।

कपालस्था धाना भृष्टास्तण्डुलास्तासामर्धस्तदर्धो भागो(?)यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभज्य सक्तून्पिष्टानि करोति । पिष्टानामावृताऽधिवपनादिविधिना । पिष्टानामावृतेति वचनं न्यायोपलक्षणार्थं व्यत्ययेन क्रियमाणयोः पाकपेषणयोः प्राकृतधर्मलाभार्थं वार्तिककृता साधितम् ।

अभिवान्यवत्सायै दुग्धे वारणे पात्रेऽर्धशरावे वेक्षु-
शलाकया दक्षिणासीनोऽनारभमाणस्त्रिः प्रसव्यं
मन्थमुपमन्थति शलाकास्तम्बं मन्थं करोति ।

सक्तूनभिवान्यवत्साया दुग्धे वारणपात्रस्थिते त्रिरप्रदक्षिणमुपमन्थति दक्षिणामुख आसीनो मन्थमनारभमाणः साक्षादस्पृशन्मन्थति । कथं तर्हि मन्थति तत्राऽऽहेक्षुश-

---

१ घ. च. ट. 'ताऽर्धाः सक्तू' ।

शकया रज्जुकृतयाऽन्येन शलाकासमुदायेन मन्थरूपेण वारणे पात्रे शरावस्य विकल्पः सूत्रविशेषस्तच्छरावमर्धपूरितं दुग्धेन तत्र मन्थति पूर्ववदन्यत् ।

दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपायत्पराचीनमपरेण गार्हपत्यमत्याहृत्याग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमन्तर्वेदि निदधाति

पराचीनं प्रत्यगानीय पश्चाद्गार्हपत्यमतिक्रम्योत्तरतो विहारस्याऽऽनीय प्रकृताहवनीयस्याग्रेण परितो नीत्वा दक्षिणाहवनीयस्याप्यग्रेण नीत्वा तस्यैव दक्षिणत उल्मुकं निदधाति ।

अलंकृत्यैकैकश आज्यानि हवींषि चाऽऽसादयाति ।

एकैकमेवाऽऽज्यमेकैकमेव हविश्च गृहीत्वा दक्षिणाहवनीयस्य पश्चाद्भागे स्तीर्णे बर्हिष्येकैकमेवाऽऽसादयति यथाप्रकृति ।

दक्षिणत आञ्जनमभ्यञ्जनं कशिपूपबर्हणमुदकुम्भं च प्रतिष्ठापयाति ।

हविषो दक्षिणभागे कज्जलमञ्जनं मस्तु तैलं वाऽभ्यञ्जनं कशिपु तूलिकोपबर्हणं शिरउपधानमुदकपूर्णं कुम्भं च स्थापयति ।

यज्ञोपवीतं कुरुते यदि प्राचीनावीती भवति ।

हविर्निर्वपणकाले यदि यज्ञोपवीत्येतर्हि तदस्त्येव । यदि तत्र प्राचीनावीतं स्यात्तदेतावत्कालं तथैवेदानीं यज्ञोपवीतं कुर्यात् ।

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति ।

वाचनिकोऽयं प्रैषो न तूहेन तस्योहस्याप्राप्तेः ।

उशन्तस्त्वा हवामह इत्येताᳪं सामिधेनीं त्रिरन्वाह ।

एकामन्वाह त्रिरन्वाहेति याजुषहौत्रमिदमाध्वर्यवकाण्डपठितं व्याख्यातम् । अत्र[२] याजुषे हौत्रे तु मध्ये पूर्वयाऽर्धर्चसंतानो न नाप्युत्तरया । वक्ष्यति स्वयमेव–ऋषेऋषेर्वेति । ये हि ऋषिदृष्टे ऋचौ तयोर्देव(?)संतानेनानुवचनमन्यथा नास्तीति ।

त्रैधमिध्मं प्रतिविभज्य सर्वमादधाति ।

पञ्च पञ्चैकैकस्मिन्प्रणव एकैकामन्ते सर्वास्वादधाति ।

ओदासु देवतास्वग्निमुपत्राज्य स्रुवाघारमाघार्याग्नीत्परिधींश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमृड्ढीति संप्रेष्यति ।

यदि द्वौ परिधी यदि त्रयो यथाप्रकृति प्रैषः । स च प्रथमाघारानन्तरमेव तावदन्यथाऽन्यत्प्रकृतम् ।

---

१ ग. ण. 'ष प्राक्'। २ ख. ग. ङ. ण. 'ति । यदि हि ।

संमृष्टे प्रवरं प्रवृणीते ॥ १२ ॥ सीद होतरित्येतावान्प्रवरः ।

ब्रह्मणा प्रसूत आश्राव्याऽऽह सीद होतरिति तथैव भारद्वाजापस्तम्बोक्तस्तदिदं वक्तुमेतावानेवेत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् ।

स्रुच्यमाघार्य—

अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति नोपभृतः समानयते ।

गतार्थम् ।

[१]जीवातुमन्तावाज्यभागौ ।

गुणविशिष्टावाज्यभागौ ।

साभ्यां प्रचर्य ।

गतम् ।

विस्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।

सयजमाना ऋत्विजो यज्ञोपवीतग्रन्थीन्विस्रस्य शिथिलान्कृत्वा प्राचीनावीतानि सर्वेऽपि कुर्वते ।

आज्यानि हवींषि च विपरिहरन्ति ।

व्युत्क्रमेण स्थापयन्ति ।

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः ।

व्युत्क्रमेण तिष्ठन्ति ।

दक्षिणतो जुह्वामु(उ)पभृतः सादयति ।

जुहूर्यथास्थानगतं(ता) । तस्या दक्षिणभाग उपभृतम् ।

दक्षि[३]णत उपभृतं ध्रुवाम् ।

तदुत्तरतः स्रुवेण सहितां स्थालीम् । गतम् ।

दक्षिणतः पुरोडाशं धानाः सादयति दक्षिणं धानाभ्यो मन्थम् ।

गतम् ।

होताऽध्वर्युराग्नीध्रश्च दक्षिणा विपरिक्रामन्ति ।

उत्तरस्रक्तौ स्थिता दक्षिणस्रक्तिमागत्य तिष्ठन्ति ।

उत्तरतो ब्रह्मा यजमानश्च ।

दक्षिणस्रक्तौ स्थितावुत्तरस्रक्तौ तिष्ठतः । आहवनीयाभिमुखाः सर्वेऽपि ।

समानत्र जुहूः षट्कपालश्च ।

एतयोर्न व्यत्ययोऽपि तु समानत्र पूर्व[२]स्थान एव तिष्ठतः ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. म. ट. जीववन्ता° । २ ख ग. ठ. ड. ण. °स्थाने । न° । ३ ङ. ज. झ. ञ. °क्षिणामुपभृति ध्रु° । ठ ड °क्षिणा उ° ।

ब्रह्मयजमानावित्येकेषाम् ।

अनयोः पूर्वं व्युत्क्रमणमुक्तं तत्र विकल्पः । पूर्वत्रैव तिष्ठत एकेषाम् ।

सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदायैकैकां देवतां यजति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्यः सकृत्सकृदवद्यतीत्यापस्तम्बभरद्वाजोक्तेः । एकैकामेव देवतां यजति । तदेवाऽऽह—

जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशादवदाय
धानानामुपसंगृह्णीतेऽथ मन्थस्य ।

अवदानं सकृदेव । उपसंग्रहणं संस्कारार्थं वचनात् । अन्यथाऽन्यस्यै निर्वापोऽन्यस्या अपि दानं कथं स्यात् । अत उक्तमुपसंगृह्णीत इति ।

द्विरभिघारयति चतुरवदानस्य त्रिः पञ्चावत्तिनः ।

चतुरवदानस्य यजमानस्य वचनादत्र षडवत्तं द्विरभिघारणेनान्यस्य त्रिरभिघारणेन +सप्तावत्तम् ।

सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति द्वे पुरोनु-
वाक्ये अन्वाहैकैकां याज्याᳫं समणवे स्याताम् ।

द्वे पुरोनुवाक्ये प्रणवान्ते स्याताम् । ब्रूहि, श्रावय, श्रौषट्, ये यजामहे, वौषट्, एतेषामपवादत्वेनान्ये स्वधेति पञ्चानां स्थाने विधीयते वषट्कारस्थाने स्वधा नम इति ।

परिधीᳫंश्रपोर्णुवत्युच्यमाने दक्षिण-
मुत्तरं परिधिं मध्यमेनुपसमस्यति ।

सह निदधाति । हौत्रं त्वया हि नः पितरः सोमपूर्व इति याज्यायां वन्वन्नवातः परिधीᳫंरपोर्णुवति पदत्रये श्रूयमाणे ।

उदङ्ङतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति ।

दक्षिणतः स्थित उदक्स्त्किमागत्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति, दक्षिणामुख इत्येव । तथैव सूत्रान्तरेष्वपि ।

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति सोमं पितृम-
न्तᳫं स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्या-
गूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति ।

प्लुतस्तु यथाप्रकृति विकारेष्वपि ज्ञेयः । वृत्रहा भूयासम् । एवं पितरो बार्हिषदः पितरोऽग्निष्वात्ताश्चाग्नीषोमीयविकारौ विशेषणेन व्यभिचारासत्त्वात् । गतार्थमन्यत् ।

+ अत्राष्टावत्तमित्यपेक्षितं न वेति विचारणीयम् ।

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °मानौ चेल्ले° । २ ख. ग. घ. च. ज. झ. ञ. ट. ड. ण. °म उप°

एतेनैव कल्पेनोत्तराभ्यां प्रचरति ।

धानामन्थाभ्यां हविर्भ्याम् । एतेनेति चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चोक्तावदानकल्पेनेत्येतावदतिदिश्यतेऽन्यत्स्वयमेव दर्शयति ।

दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहूमुपस्तीर्य धानानामवदाय पुरोडाशादुपसंगृह्णीतेऽथ मन्थस्य पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुस्वधेति संप्रेष्यत्युदङ्ङतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति पितॄन्बर्हिषदः स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहूमुपस्तीर्य मन्थादवदाय पुरोडाशादुपसंगृह्णीतेऽथ धानानां पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुस्वधेति संप्रेष्यत्युदङ्ङतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति पितॄनग्निष्वात्तान्स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोत्येतेनैव कल्पेनाग्निं कव्यवाहनꣳ स्विष्टकृतं यजति दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहूमुपस्तीर्य पुरोडाशादवदाय धानानामुपसंगृह्णीतेऽथ मन्थस्याग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृतेऽनुस्वधेति संप्रेष्यत्युदङ्ङतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयत्यग्निं कव्यवाहनꣳ स्विष्टकृतꣳ स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति॥ १३ ॥

अत्राऽऽवृत्तिर्मध्ये सूत्रान्तरदृष्टवैकल्पिकपक्षनिरासार्थमित्येवं ज्ञेयम् ।

मन्थमेके[२] स्विष्टकृतꣳ समामनन्ति ।

मन्थं स्विष्टकृतमेव निरूप्य सैव देवता पितॄणामग्निष्वात्तानां विकल्पेन यमस्तु विकल्पेन पूर्वं दर्शित एव । एवं च देवतात्रयं मन्थस्य विकल्पेन ज्ञेयम् । अत एवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—यथासमाम्नायमग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थमिति । तथाच स्विष्टकृद्यागाय पुनरपि तमेवाग्निं स्विष्टकृतं तु यजत्येव स्विष्टकृल्लक्षणप्रतिपन्ने स्थाने तस्याविधानात्तल्लोपो मा भूदित्यस्त्येव स्विष्टकृत् ।

न प्राशित्रमवद्यति ।

प्रतिषेधात् ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ढ. °ल्पेन यथादेवतमुत° । २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °के सौविष्ट° । ३ ख. °न तथाच निर्वाप एव ज्ञे° । च. ट. °न निर्वाप एव ज्ञे' ।

एवमेवेडामवद्यति ।

सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिन उक्तावदानधर्मेण ।

मन्थमिडामवद्यति मन्थादिडामवद्यतीत्येकेषाम् ।

सर्वं मन्थमिडामेवावद्यति नान्यत् । मन्थादेव वति विकल्पौ ।

मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्य ।

सर्वहविःशेषात्सकाशान्मन्थावशेषं पृथक्कृत्यावघ्रातुं प्रज्ञातं निदध्यात् ।

इडायां हविःशेषान्संश्लिष्य[1] ।

ये हविःशेषा अवदानातिरिक्तास्तानपीडायामेवावधाय मर्दनेनैकीकृत्य ।

एतत्ते ततेति तिसृषु स्रक्तीषु त्रीन्पिण्डान्निदधाति ।

एतत्ते तत ये च त्वामन्विति । एतत्ते पितामह ये च त्वामन्विति । एतत्ते प्रपितामह ये च त्वामन्विति । अत्रैतत्ते ततासावित्यापस्तम्ब आचार्योऽपि पिण्डपितृयज्ञे तथैवोक्तवानिति चात्रासाविति नोक्तः । ततस्तु पिण्डपितृयज्ञवदेव मन्त्रा ज्ञेया इति केचित् ।

पिण्डस्थानान्याह—

पूर्वार्ध्यायां दक्षिणार्ध्यायां पश्चार्ध्यायाम् ।

पूर्वो भागस्तत्र भवा पूर्वार्ध्या । तस्यां स्रक्तौ प्रेत्यश्चमेव क्रमेण त्रीन्पिण्डान्निदधाति । आध्वर्यवमेवेदम् ।

लेपमुत्तरस्यां निमार्ष्टि ।

उत्तरस्यां स्रक्तौ हस्तं लिप्तं निमार्ष्टि ।

अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्त्वोदञ्चो निष्क्रामन्ति ।

दक्षिणतो विद्यमानाः सर्वे सयजमाना ऋत्विजः । यदि ब्रह्मा यजमानश्चोत्तरौ स्यातां तदाऽन्ये ।

तत आहवनीयमुपायन्ति ।

सयजमाना ऋत्विज आहवनीयं दक्षिणं समीपमागच्छन्ति । तत उत्तरतः ।

सुसंदृशं त्वा वयमित्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

आतमितोस्तिष्ठन्ति ।

श्वासं निरुध्य यावत्स्तुतिः स्यात्तावत्तिष्ठन्ति ।

अक्षन्नमीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

---

१ ख. ग. ङ. ठ. ड. ण. 'न्संप्रश्लि' । २ ख. ग. ठ. ड. ण. प्रति एवमे' ।

अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितर इति प्रतिपद्यन्ते ।

उत्तरत आगच्छन्ति मदन्तीत्यन्तेन ।

मन्थꣳ होताऽवजिघ्रति ।

हविःशेषात्पृथक्कृतं मन्थावदानं होताऽवजिघ्रति ।

अथाध्वर्युरथ ब्रह्माऽथाऽऽग्नीध्रोऽथ यजमानः ।

तमेव मन्थभागमेतेऽपि क्रमेणावजिघ्रन्ति ।

मन्थꣳ होताऽवघ्रायान्तर्वेदि निनयतीत्येकेषाम् ।

नान्येऽवजिघ्रन्ति ।

उदकुम्भमादायाया विष्ठा जनयन्कर्व-
राणीति त्रिः प्रदक्षिणं परिषिञ्चन्पर्येति ।

वेदिपरितः । स्पष्टम् ।

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति ।

गतार्थम् ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जने वासोदानं नमस्कारानुत्थापनीयं प्रवाहणीꣳ सꣳसाधनीं मनस्वतीं पङ्क्तिप्राजापत्यांश्च समामनन्ति ।

असाववनेनिक्ष्वेति, असावभ्यङ्क्ष्वेति, एतानि व इति, नमो वः पितर इति, उत्तिष्ठत पितरः प्रेतपूर्वे इति, परेत पितर इति, यन्तु पितर इति, मनो न्वाहुवामह इति, अक्षन्नमीमदन्तेति, प्रजापत इति, एतैर्यथाविहितं कार्यमित्याह ।

यथा पिण्डपितृयज्ञे ।

गतम् ।

व्यवच्छादयन्ति परिश्रितम् ।

आवरणं निष्काशयन्ति ।

संप्रसारयन्ति परिधीन् ।

यथास्थानं कुर्वन्ति ।

विस्रस्य प्राचीनावीतानि ।

अनुवादोऽयम् ।

विधत्ते—

यज्ञोपवीतानि कुर्वत आज्यानि[1] हवींꣳषि च विपरिहरन्ति विपरिक्रामन्त्यृत्विजोऽपबर्हिषावनूयाजौ यजति देवौ

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. 'नि वि' ।

यज यजेति पूर्वमनूयाजꣳ संप्रेष्यति यजेत्युत्तरꣳ सूक्तवाकं प्रति होता निवीतं कुरुते न पत्नीः संयाजयन्ति न समिष्टयजुर्जुहोति सर्वमन्यत्क्रियते ॥ १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

निगदव्याख्यातानि । सर्वपिष्टलेपफलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि सर्वप्रायश्चित्तान्तं सर्वं करोति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने महापितृयज्ञश्चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

रौद्राꣳस्त्रैयम्बकान्प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति ।

रुद्रा देवता निर्वापे त एव त्र्यम्बकनामानः ।

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तत एकाधिकान् ।

गतार्थम् ।

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति ।

दर्विहोमत्वान्नात्रातिदेशतोऽङ्गप्राप्तिरिति तूष्णीमित्युक्तम् । निर्वापमात्रे मन्त्रोऽन्यत्तूष्णीं सर्वमपि ।

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य श्रप्यन्ते ।

पुरोडाशा इति शेषः ।

तानभिघार्यानभिघार्य वा ।

तुल्यश्रुतित्वाद्विकल्पः ।

मूते मूतयोर्मूतेषु कोशापिधाने वोद्वास्य ।

मूतं धान्याधानेन बन्धनार्थं तृणमयं व्याख्यातं, तेषां संख्याविकल्पः । कोशः करण्डः पेटा[3] वा तस्यापिधानं पटलकम् । एतेषु कुत्रचिदुद्वास्य पुरोडाशान् ।

दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपायत्पराचीनमपरेण गार्हपत्यमत्याहृत्याग्रतो हरन्ति ।

धूपायद्धूमायत्पराचीनमवाङ्मुखं गच्छतां बहिर्ऋत्विजां सपत्नीकसामात्ययजमानानामग्रे हरन्त्युल्मुकम् । स्पष्टम् ।

---

१ ख. ग. ठ ड. ण. 'नस्य प्रेष्यामा'। २ ठ. ड. 'भवर्मत्वा'। ३ ख. ग. ञ. ठ. ण. पेडा ।

यावन्तो गृह्याः स्म इति गार्हपत्यमुप*तिष्ठते ।

अध्वर्युरेव । द्वितीयाय तस्थ इत्यन्तो मन्त्रः ।

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गच्छन्ति ।

विहाराद्बहिरुत्तरपूर्वमीशान्यभागं गच्छन्ति सर्वेऽपि । ततस्तु यत्र चतुष्पथस्तत्र गच्छन्ति ।

आखुस्ते रुद्र पशुरिति व्रजन्नेयाऽऽखूत्कर एकं पुरोडाशमुपवपति ।

तं जुषस्वेत्यन्तो मन्त्रः । आखुनोत्कीर्णमृदि निदधाति गच्छन्नेव । तथा चतुष्पथं गच्छेद्यथा मध्य आखूत्करो भवति ।

चतुष्पथ एकोल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य ।

वर्त्मसंयोगश्चतुष्पथः । स्पष्टम् ।

मध्यमेन पलाशपर्णेनान्तिमेन वा सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः समवदायाभिघार्यैष ते रुद्र भाग इति जुहोति ।

सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः सकृत्सकृत्समवदाय पलाशपत्रेण जुहोत्युल्मुके । तं जुषस्वेत्यन्तः ।

भेषजं गव इति द्वाभ्यामुपतिष्ठन्ते ।

सर्वे तमग्निमुपतिष्ठन्ते व्यवसाययादित्यन्तेन ।

प्रतिपूरुषं पुरोडाशानादाय ।

प्रतिमनुष्यम् ।

त्र्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणं चतुष्पथं परियन्ति ।

प्रत्येकं प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रावृत्तिः ।

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह—

तानूर्ध्वानुदस्य भगवः स्थ भगस्य वो लिप्सीयेति प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाय समावपन्ति ।

प्रथमं तूष्णीमादाय पुरोडाशं तत ऊर्ध्वानाकाश उदस्य पश्चाद्भगवः स्थेति मन्त्रेण भूमौ पतन्तं पुरोडाशं प्रतिगृह्य त्र्यम्बकमित्यनेन परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य चतुष्पथम् । ततो यजमानस्याञ्जलौ निक्षिप्य पुनरादायोर्ध्वमुदस्य प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाञ्जलौ निधाय । तथैव तृतीयपर्यायेऽपि ।

---

* सूत्रपुस्तकेषु 'उपतिष्ठन्ते' इति वर्तते ।

---

१ ख. ग. ठ. ड. °न्ति । आ° । २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °डाशानामु° । ३ घ. ङ. ज. झ. ञ. °नान्तमे° । ४ ख. ग. च. ठ. ड. ण. °भ्यः स° । ५ घ. ज. झ. ञ. ढ. पर्येति । ६ ग. ङ. च. ज. झ. ञ. ट. ण. °त्य परीत्य य° ।

यदि यजमानस्य दुहिता पतिकामा स्यात्सा विपरीयात् ।

सा वक्ष्यमाणमन्त्रे[१] विशेषः । (?)

तं मन्त्रमाह—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्[३]मृत्योर्मुक्षीय मा पतेरिति परिक्रम्य जपति[५] ॥ १९ ॥ पूर्वयोः परिक्रमणयोर्यजमानाय समावपन्त्युत्तमे पतिकामायै ।

पूर्वो मन्त्रः परिक्रमणे । एवं परिक्रमणजपे यजमानाय समावपन्ति उत्तमे पतिकामायामावपन्ति । तृतीये पर्याये पतिकामायै पूर्वयोः पर्याययोर्यजमानाय न तृतीये ।

तस्यामविद्यमानायां[४] सर्वत्र यजमानाय ।

तस्यामकामायां सर्वत्र तृतीयेऽपि पर्याये ।

तान्मूत उपनह्य परोगव्यूतिं गत्वा वृक्ष आसजति ।

गव्यूतिः क्रोशद्वयं ततोऽपि परं गत्वा वृक्षे मूतेन सह पुरोडाशशेषान्बध्नन्ति । परोगोष्ठ आ[६]सजन्तीति भरद्वाजः ।

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूजवतोऽती ह्यवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासोमिति त्रिरवताम्यन्ति ।

प्रणवान्तं मन्त्रमुक्त्वाऽनुच्छ्वसन्तो यावन्निरोधं तिष्ठन्ति । त्रिवारमेवमेवाऽऽवृत्तिः ।

अपः परिषिच्याप्रतीक्षमायन्ति ।

मूतेऽपः परिषिञ्चन्ति । अप्रतीक्षमायन्ति । आसाञ्जितं मूतमनवलोकयन्त आवर्तन्ते ।

परोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां विश्रामस्थानम् । तस्य परतो मार्जयन्ते । सुमित्रा न इत्येतेनेति भरद्वाजः ।

एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधाति ।

एकवचनादध्वर्युर्यजमानो वा ।

अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ।

सर्वेऽपि ।

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधायोपतिष्ठते ।

गतम् ।

---

१ ख. °मन्त्रावि° । २ च. ट. 'त्रेण वि' । ३ ख. ग.घ. ङ.च. ट. ठ. ण. °नादितो मुक्षी° । ४ घ. ज. झ. ञ.ढ. पतिकामा । ५ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. °ति । पूर्वो° । ६ च. ट. °सञ्जयन्तीति ।

प्रत्येत्याऽऽदित्यं घृते चरुं निर्वपति ।

तस्याग्न्याधेयिकवत्कल्प इति भरद्वाजः । तत्राऽऽदित्यमेव चरुमित्युक्तम् । अतोऽदितिर्देवता । तथा सप्तदश सामिधेन्यः । इडाभागः सर्वोऽपि ब्रह्मण एव । चतुर्धाकरणेष्विदं ब्रह्मण इत्येव । सर्वेऽपि भागा ब्रह्मण एवेति पूर्ववदित्यापस्तम्बः । प्रत्येत्येतिवचनात्त्र्यम्बकाङ्गमिष्टिरियम् । संतिष्ठन्ते त्र्यम्बकाः ।

श्वोभूते पौर्णमासेनेष्ट्वोदवसायानुदवसाय वा प्रसूता देवेन सवित्रेत्युन्दन्ति । यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधीरग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सहेन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सहाग्निस्तिग्मेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गतार्थम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने त्र्यम्बकः पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहेऽर्धमासे मास ऋतौ चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते तस्य वैश्वदेवेन कल्पो व्याख्यातः पञ्च संचराणि निरुप्यैन्द्राग्नं द्वादशकपालं निर्वपति वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालं वायव्या यवागूः प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालमुत्तममेके समामनन्ति ।

द्व्यहाद्यतीते पर्वणि प्रयोगो वचनाच्छुनासीरोपलक्षितत्वाच्छुनासीरीयं कर्म, उत्तरवेदेरभावाद्वैश्वदेवेनेत्युक्तम् । गतार्थम् । वायव्यपयसः स्थाने वायव्या यवागूः प्रति-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ञ. ट. ठ. ड. ढ °मास्येष्ट्वो°।

धुग्वा पयोर्थे पूर्वेद्युः शाखाहरणादि सायं वत्सानपाकरोति उपवेषं शाखापवित्रं च । प्रातर्दोहस्याऽऽवृता काले प्रातर्दोहं दोहयति । तथैवोक्तमापस्तम्बभरद्वाजाभ्याम् । सांनाय्यवदनुमन्त्रणमेककपालस्याऽऽग्नेयवत् । यवागूश्चरुकल्पेन । प्रतिधुग्धारोष्णं पयः। तत्रैव रूढिर्लिङ्गं च । गौर्वा प्रतिधुक्तस्यै शृतमिति प्रसिद्धिः । तस्यामेव शृतं पक्कमित्यर्थः श्रुतेः । प्रतिधुषा प्रातःसवने, एतदस्मै शृतं कुरुतेति लिङ्गम् । तथा भरद्वाजोऽपि प्रतिधुगिति दुग्धमात्रवाद इति । यावागूर्वा प्रतिधुग्वा तदपि वायव्यमेव तस्यापि दोहधर्मेण दुग्ध्वा न संक्षालनम् । आसाद्यैवावदाय याग इति सर्वं कात्यायनेन पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां साधितं ज्ञेयम् । तथा सौर्यस्योत्तमस्थान इन्द्रायेत्याद्युक्तः पुरोडाशः शाखान्तरीयः । एवं च सर्वेष्वपि पक्षेषु दश हवींषि ।

सᳲसर्पोऽस्यᳲहस्पत्याय त्वेत्युत्तमेन मासनाम्नैककपालमभिजुहोति ।

एकमेव नामेष्टमापस्तम्बस्यापि तथैव ।

अनुवत्सरीणाᳲ स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं[2] धामाऽऽशास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति वत्सरीणामिति वा ।

गतार्थम् ।

अपरपक्षे समस्यन्स्वकाले पौर्णमास्ये(सेने)ष्ट्वोदवसायानुदवसाय वा प्रसूता देवेन सवित्रेत्युन्दन्त्येकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यस्तेनाऽऽभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं येन मासा अर्धमासा ऋतवः परिवत्सरा येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यवर्तयन्तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसेऽग्निस्तिग्मेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥१७॥

अपरपक्षे कृष्णपक्षे शुनासीरीयहवींषि समस्येत्तैर्यजेत्स्वकाल आमावास्येन हविषेष्ट्वा स्वकाले पौर्णमासेनेष्ट्वा तत उदवसायेत्यादिविधिः । कृतं व्याख्यानम् ।

संतिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि ।

शुनासीरीयान्तैव संस्था चातुर्मास्यानां सोमादेरङ्गत्वात् ।

नैनमनीजानᳲ सोमेन फाल्गुनी प्राप्नुयात् ।

एनं यजमानं सोमेनानीजानं फाल्गुनी पौर्णमासी न प्राप्नुयात् । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सोमेनावश्यमेष्टव्यमित्यर्थः । चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजत इत्ययं पक्षो यदा पुनःप्रयोगं चिकीर्षति तदैव संभवति नान्यदा तत्रापि फाल्गुन्याः पूर्वेद्यु-

---

१ ठ. ड. ण. °त्यर्थश्रु° । २ घ. ङ. ज. ञ. 'ति संव' ।

श्चतुर्दश्यामेव शुनासीरीयेण यजेत ततः फाल्गुन्यां पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानां चैत्र्यां प्रथमोपक्रमे तस्या अपि फाल्गुनीत्युपलक्षणं सर्वमेतत्कात्यायनेन स्पष्टीकृतम् । सोमोऽग्निष्टोमः ।

सोमाभावे पशुना ।

अशक्तौ पशुना निरूढकल्पेनानन्तरे पर्वणि ।

पश्वभावे पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानाम् ।

इष्टिरप्युक्ता कात्यायनबौधायनाश्वलायनैः । तदकरणे पुनःप्रयोगः । तान्यकृत्वैव पुनःप्रयोगोऽभ्यास इत्यर्थः । ततोऽपि सोमेन पशुना वा समाप्तिः । इष्टिराग्नेयी कात्यायनीयानाम् । अन्यैः सवनेष्टिरित्युक्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो वैश्वदेवश्चरुर्वा समानतन्त्रा भिन्नतन्त्रा वैका ।

नित्यानि चातुर्मास्यानि उक्त्वाऽन्यान्याह—

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्य वसन्ते भूयिष्ठं पयः स्यात् ।

यस्मिन्वसन्ते यजमानस्य गोषु विपुलं दुग्धं भवति तत्रोपक्रमः ।

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् ।

सहस्रपशुप्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवेनैव पर्वणाऽभ्यासः ।

प्राप्ते सहस्रे स्वस्थानैरितरैर्यजते ।

वरुणप्रघासकाल आगते वरुणप्रघासैरेवमितरैः सोमः पशुर्वाऽन्ते ।

शुनासीरीयेण यजेत ग्रामकामः प्रजाकामः पशुकामो वृष्टिकामोऽन्नाद्यकामो वा वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्थान्कुर्वाणः ।

वर्षासु भवं वर्ष्यमुदकं यत्रास्ति तत्र गत्वा यजते तस्मादेवोदकादुदकप्रयोजनम् ।

पञ्चसंवत्सराणि व्याख्यास्यामस्तत्र पञ्चहोता वैश्वानरपार्जन्यौ च फाल्गुन्यां प्रयुज्य द्वावृतू संवत्सराविष्ट्वा तृतीयस्य मासं न यजेत चैत्र्यां तु प्रयुज्य त्रीनृतून्संवत्सरानिष्ट्वा चतुर्थस्य मासं न यजेतैवं विहितं द्व्यवराध्यं त्र्यवराध्यं वाऽभ्यस्येदभ्यस्येत् ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

पञ्चसंवत्सराणि पञ्च संवत्सराः कालो येषां चातुर्मास्यानाम् । अयं प्रयोगो नित्यानां काम्यानां च फलभूयस्त्वकामनया स्यात् । तन्त्रमेकारम्भत्वात् । प्रथम एव प्रयोगे पञ्चहोत्रादि । यदा फाल्गुन्यामुपक्रमस्तदा चाऽऽवृत्त्या द्वावृतू संवत्सराविष्ट्वा

चातुर्मास्यानां द्विरावृत्तिः सर्वेषां भवति संवत्सरद्वयेन पुनश्च वैश्वदेवपर्वमात्रं चातुर्मास्यमध्ये भवति । तत ऊर्ध्वमाषाढमासो भवति तस्मिन्प्राप्ते वरुणप्रघासैर्न यष्टव्यं तं मासमतिक्रम्य श्रावण्यां वरुणप्रघासैर्यष्टव्यं चैत्र्यामुपक्रमे तु संवत्सरत्रयमभ्यस्य पुनश्चैत्र्यां वैश्वदेवेनेष्ट्वा श्रावण्यां वरुणप्रघासैरेवं चैत्रमारभ्यर्तुत्रयं भाद्रपदे भवति ततो मासमतिक्रम्य कार्तिके साकमेधैर्यजेत् । अनेन प्रकारेण पञ्च संवत्सरान्यजति । ततोऽपि फलभूम्नो द्विस्त्रिर्वा पञ्चसंवत्सराणि चातुर्मास्यानि यजेत । तथा च पञ्च दश पञ्चदश वा त्रयः प्रयोगा विकल्पेन भवन्ति । अभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने शुनासीरीयः षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतयां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमश्चातुर्मास्यप्रश्नः ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

(तत्र प्रथमः पटलः ।)

ऋग्वेदाद्युपदिष्टेषु साङ्गकर्मसु कर्तृता ।
होत्रादेः परिभाष्याथाध्वर्योर्याजुषकर्मसु ॥ १ ॥
निरूपिता ब्रह्मणोऽपि हविर्यज्ञेषु तेषु तु ।
प्रधानकर्तृदंपत्योः फलप्राप्तिं निवारयन् ॥ २ ॥
संकल्पादेव कर्तृत्वमनयोर्मुख्यमादिशन् ।
फलं च सर्वकर्मस्वत्रैवान्यच्च प्रसङ्गतः ॥ ३ ॥
किंचिदुक्त्वा हविर्यज्ञयाजमानं सविस्तरम् ।
होत्रादिवेदसंज्ञाभिर्विहितेष्वपि कर्मसु ॥ ४ ॥
होत्रादिकर्तृनियमापवादेन निरूप्यते ।
लिङ्गाद्वाक्याद्विशेषाभिधानाच्छ्रुत्या च बाधने ॥ ५ ॥
सन्ति सामान्यसंज्ञायाः षष्ठे प्रश्ने प्रतिज्ञया ।
अवैतानिककर्माणि सब्रह्माण्यपि चर्त्विजाम् ॥ ६ ॥
साध्यानि तेषु चोत्सर्गात्कर्तृगामि फलं स्थितम् ।
न्यायवैदग्ध्यविज्ञेयं याजमानमितीरितुम् ॥ ७ ॥